४ व्यवसाय सेवा

४.१ प्रस्तावना

४.२ अर्थ

४.३ व्याख्या

४.४ व्यवसाय सेवा

४.५ बँकिंग

४.५.१ अर्थ

४.५.२ बँकांचे प्रकार

४.५.३ व्यावसायिक बँकांची कार्ये

४.५.४ ई- बँकिंग सेवा

४.६ विमा

४.६.१ अर्थ

४.६.२ विम्याची तत्त्वे

४.६.३ विम्याचे प्रकार

i) जीवन विमा

ii) सागरी विमा

iii) अग्नि विमा

४.७ वाहतूक

४.७.१ अर्थ

४.७.२ वाहतुकीचे प्रकार

४.८ गोदाम

४.८.१ अर्थ

४.८.२ गोदामांची कार्ये

४.८.३ प्रकार

४.९ संप्रेषण

४.९.१ अर्थ

४.९.२ संप्रेषणाचे प्रकार

तुलनात्मक अभ्यास / फरक

सारांश

स्वाध्याय

४.१ प्रस्तावना

सेवा अदृश्य आहेत आणि ग्राहकांसाठी सह-उत्पादित आहेत. सेवा निसर्गतः अदृश्य असतात. त्या उत्पादित, वाहतूक किंवा साठवल्या जात नाहीत.

सेवा भविष्यातील वापरासाठी संग्रहित केल्या जाऊ शकत नाहीत म्हणून त्या एकाच वेळी उत्पादित होतात आणि उपभोगल्या जातात.

व्यवसाय सेवा ही अशी सेवा आहे जी यशस्वीपणे व्यवसाय चालविण्यास मदत करते. ती निसर्गतः अदृश्य, भिन्न, अविभाज्य, विसंगत, नाशवंत आहे आणि त्यांना ग्राहकांच्या सहभागाची आवश्यकता आहे.

४.२ अर्थ :

कधीकधी सेवा ओळखणे अवघड असते कारण त्या एखाद्या वस्तूशी संबंधित असतात. सेवा विकल्या जातात तेव्हा ताबा किंवा मालकी हक्कांचे कोणतेही हस्तांतरण होत नाही आणि त्या संग्रहित किंवा वाहतूक केल्या जाऊ शकत नाहीत. सेवा त्वरित नाशवंत असतात आणि म्हणूनच त्या एकाच वेळी उत्पादन आणि उपभोगल्या जातात.

४.३ व्याख्या

काही महत्त्वपूर्ण व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) **फिलिप कोटलर :** *''सेवा ही अशी कार्यक्षमता असते जी एक पक्ष दुसऱ्याला देऊ शकतो, जी मूलतः अदृश्य असते आणि परिणामी कोणत्याही गोष्टीच्या मालकीची नसते. त्याचे उत्पादन एखाद्या भौतिक उत्पादनाशी जोडले जाऊ शकते किंवा नाही.''*

२) **अमेरिकन मार्केटिंग असोसिएशन :** *"विक्री किंवा वस्तूंच्या विक्रिसंदर्भात देण्यात येणाऱ्या कृती, फायदे किंवा समाधान."*

सेवांची वैशिष्ट्ये :

१) **अमूर्त :**

सेवा ही भौतिक उत्पादन नाही जी स्पर्श केली किंवा पाहिली जाऊ शकते. खरेदीदार किंवा प्राप्तकर्त्याद्वारे सेवा अनुभवली जाऊ शकते. सेवांमध्ये भौतिक स्वरूपाचा अभाव असतो आणि म्हणून त्या अमूर्त असतात. अमूर्ततेमुळे, सेवा वस्तूंसारख्या दर्शविल्या जाऊ शकत नाहीत आणि म्हणून सेवा प्रदात्यांनी वेळेवर दर्जेदार सेवा देऊन ग्राहकांवर चांगला प्रभाव निर्माण केला पाहिजे.

२) **अविभाज्य :**

सेवांचे वैशिष्ट्य म्हणजे सेवा आणि सेवा-प्रदाता विभक्त करणे शक्य नाही. ग्राहकांना सेवा देण्याच्या वेळी सेवा प्रदात्याची उपस्थिती असते. सेवांच्या बाबतीत उत्पादन आणि वापर एकाच वेळी होतो.

३) **विसंगती :**

सेवा वैविध्यपूर्ण आहेत. सेवांचे परिपूर्ण मानकीकरण होऊ शकत नाही. जरी सेवा प्रदाता सारखाच राहिला तरीही सेवेची गुणवत्ता वेळोवेळी भिन्न असू शकते. उदाहरणार्थ समान उपहारगृह दोन व्यक्तींना भिन्न अनुभव देऊ शकतात.

४) **नाशवंतपणा :**

सेवांचे उत्पादन आणि वापर अविभाज्य आहेत कारण सेवांचे संग्रहण शक्य नाही. सेवा एक अमूर्त व्यवहार असल्याने त्यांची यादी होऊ शकत नाही. वस्तूंप्रमाणेच, ते भविष्यातील विक्रीसाठी संग्रहित केले जाऊ शकत नाहीत. **उदा.** विमान कंपनी सकाळच्या फेरीतील विमानाच्या रिक्त जागांचा वापर त्याच विमानाच्या दुपारच्या फेरीमध्ये करू शकत नाही.

५) **अहस्तांतरणीय :**

वस्तूंसारख्या सेवा हस्तांतरणीय नसतात. सेवांची मालकी सेवा प्रदात्याकडून ग्राहकाकडे हस्तांतरित केली जाऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ ग्राहक हॉटेलमधील खोली आरक्षित करू शकतो परंतु खोलीची मालकी हॉटेल मालकाचीच राहते.

६) **ग्राहकांचा सहभाग :**

सेवांसाठी ग्राहकांचा सहभाग तितकाच महत्त्वाचा आहे. ग्राहकांच्या सहभागाशिवाय सेवा दिल्या जाऊ शकत नाही. ग्राहकांच्या उपस्थितीशिवाय प्रदाता सेवा देऊ शकत नाही, तसेच ग्राहकाला प्रदात्याशिवाय सेवा प्राप्त करता येत नाही.

४.४ व्यवसाय सेवा :

व्यवसाय वेगळ्या पद्धतीने चालविला जाऊ शकत नाही. यासाठी व्यवसायात वेगाने वाढण्यास मदत

करणारे काही घटक क्रिया आवश्यक आहेत. व्यवसाय सेवा या अशा सेवा आहेत ज्या व्यवसाय वाढवण्यास आणि अखंडपणे कार्य करण्यास मदत करतात.

व्यवसाय सेवांचे प्रकार :

काही महत्त्वपूर्ण सेवा त्यांचा प्रकार आणि हेतूनुसार खालीलप्रमाणे आहेत.

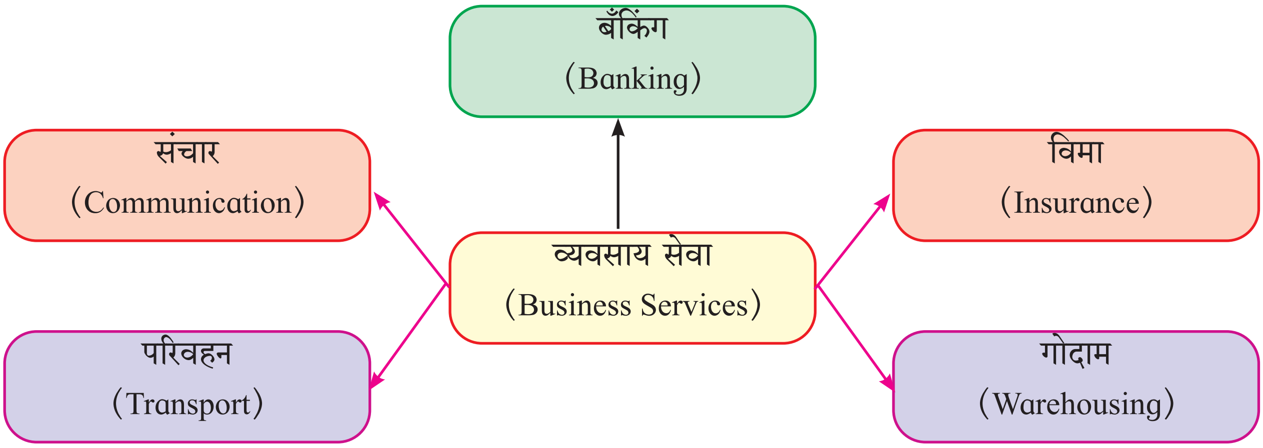

आपल्या क्षेत्रातील भिन्न व्यवसाय सेवा केंद्रे शोधा आणि त्यांना भेट द्या.

४.५ बँकिंग (Banking) :

बँक हा शब्द 'बँको' या फ्रेंच शब्दापासून आला आहे ज्याचा अर्थ 'खंडपीठ' आहे. पूर्वीच्या काळात सावकार कर्ज देण्याच्या किंवा देवाणघेवाण करण्याच्या उद्देशाने वेगवेगळ्या चलनांची नाणी मोठा ढीग किंवा बेंचमध्ये किंवा टेबलमध्ये प्रदर्शित करायचे.

४.५.१ अर्थ :

बँक ही एक आर्थिक संस्था आहे जी ठेवी आणि इतर संबंधित सेवांचा व्यवहार करते. बँक पैशांशी किंवा ग्राहकांच्या आर्थिक आवश्यकतांशी संबंधित विविध सेवा प्रदान करते.

भारतीय बँकिंग नियमन कायदा १९४९ नुसार बँकिंग कंपनी म्हणजे 'कोणतीही कंपनी जी भारतामध्ये बँकिंगचा व्यवसाय करते.' बँकिंगची व्याख्या 'कर्ज देणे किंवा गुंतवणूकीच्या उद्देशाने स्वीकारणे, लोकांकडून पैसे जमा करणे, मागणीवर किंवा अन्यथा परतफेड करणे आणि धनादेश, बँक ऑर्डरद्वारे (Demand Draft) किंवा अन्यथा पैसे काढण्यायोग्य' अशी परिभाषित केली आहे.

४.५.२ बँकांचे प्रकार :

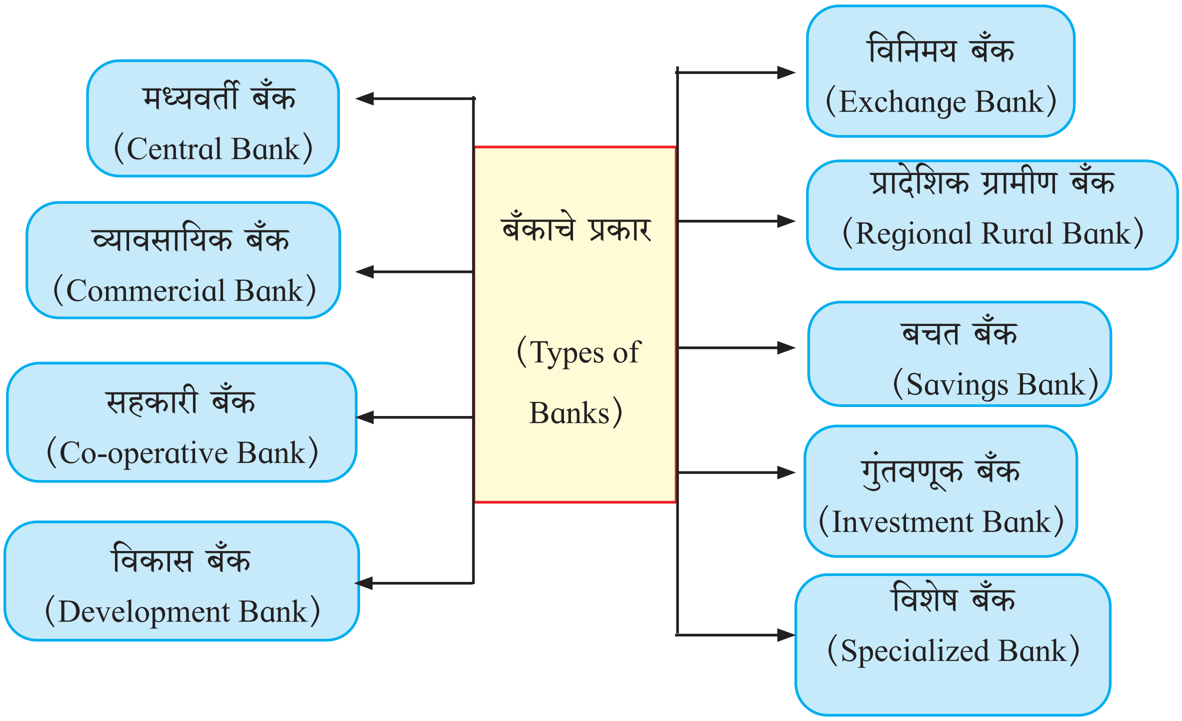

बँकांचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत :

१) मध्यवर्ती बँक :

केंद्रीय बँक ही देशातील बँकिंग क्षेत्रातील सर्वोच्च वित्तीय संस्था आहे. प्रत्येक देशाची स्वत:ची मध्यवर्ती बँक आहे. भारतात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (आर.बी.आय.) ही मध्यवर्ती बँक आहे. 'भारतीय रिझर्व्ह बँक अधिनियम १९३४' अंतर्गत रिझर्व्ह बँकेची स्थापना १९३५ मध्ये झाली. आर.बी.आय. ची काही कामे खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) देशासाठी आर्थिक धोरण ठरविते.

ब) चलनी नोटा जारी करते / छापते.

क) सरकारची / सरकारसाठी बँकर म्हणून काम करते.

ड) भारतातील व्यावसायिक आणि इतर बँकांची 'शिखर बँक' म्हणून काम करते.

२) व्यावसायिक बँक :

व्यावसायिक बँका एखाद्या देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. व्यावसायिक बँका महत्त्वाची कामे करतात जसे प्राथमिक कार्ये उदा. ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे आणि दुय्यम कार्ये म्हणजे प्रतिनिधी कार्ये आणि उपयोगिता कार्ये. भारतात वाणिज्य बँका तीन गटांमध्ये विभागल्या आहेत.

अ) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका जिथे जास्तीतजास्त भांडवल सरकारच्या ताब्यात आहे. उदा. बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक इ.

ब) खाजगी क्षेत्रातील बँक Axis बँक, HDFC बँक इत्यादी व्यक्तींच्या गटाच्या मालकीच्या आहेत.

क) परदेशी बँका अशा बँका आहेत ज्या भारताबाहेर स्थापन झालेल्या आहेत परंतु या बँकांच्या शाखा भारतात आहेत जसे CITI बँक, HSBC बँक आणि Standard Chartered Bank इत्यादी.

आपल्या परिसरातील सार्वजनिक, खाजगी आणि विदेशी बँकांची यादी करा.

३) सहकारी बँक :

भारतात सहकारी बँका भारतीय सहकारी संस्था अधिनियमांतर्गत नोंदणीकृत आहेत आणि बँकिंग नियमन कायद्यांतर्गत नियमित आहेत. सहकारी बँका निम-शहरी आणि ग्रामीण भागात लोकप्रिय आहेत. सहकारी बँकेचे मुख्य उद्दिष्ट आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले लोक, शेतकरी आणि लघुउद्योगांना पतपुरवठा करणे हे आहे. सामान्यतः सहकारी बँक तीन वेगवेगळ्या स्तरावर कार्य करते.

अ) प्राथमिक पतसंस्था :

प्राथमिक पत संस्था ग्रामीण स्तरावर कामे करतात. त्या सदस्य आणि सामान्य लोकांकडून ठेवी गोळा करतात. त्यांना कर्ज देण्याच्या उद्देशाने राज्य सहकारी बँक आणि जिल्हा सहकारी बँकांकडून निधी मिळतो.

ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक :

या बँका जिल्हा स्तरावर कार्यरत आहेत. या बँका जिल्हा पातळीवर लोकांकडून ठेवी घेतात आणि कर्ज देण्याच्या उद्देशाने राज्य सहकारी बँकेकडून निधीदेखील मिळवतात.

क) राज्य सहकारी बँक :

ही बँक राज्य स्तरावर कार्यरत आहे. आवश्यकतेनुसार ती जिल्हा सहकारी बँक आणि प्राथमिक पत संस्थांना निधी प्रदान करतात. राज्य सहकारी बँक ही जिल्हा बँक व पत सहकारी संस्था यांच्यावर देखरेखीचे कामही करते.

महाराष्ट्रातील प्राथमिक पतसंस्था, जिल्हा बँका आणि राज्य सहकारी बँकांची यादी करा.

४) औद्योगिक विकास बँका:

औद्योगिक विकास बँका व्यावसायिक संस्थांना मध्यम आणि दीर्घ मुदतीचे निधी प्रदान करतात. IFCI, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ इ. विकास बँकेची उदाहरणे आहेत.

विकास बँकांची काही कामे खालीलप्रमाणे आहेत.

i) विस्तार आणि आधुनिकीकरणाच्या उद्देशाने व्यवसाय संस्थांना मध्यम व दीर्घकालीन निधीची तरतूद.

ii) सार्वजनिक मर्यादित कंपन्यांनी जारी केलेल्या समभागांची खरेदी.

iii) कर्जरोखे आणि बंधपत्रे यांची खरेदी.

५) विनिमय बँका :

विनिमय बँका परकीय व्यापार व्यवहारास वित्त पुरवतात तसेच मोठ्या व्यापारी बँका परकीय चलन व्यवहार सुलभ करतात. विनिमय बँकांची Barclays Bank. Bank of Tokyo इ. उदाहरणे आहेत. विनिमय बँकांची काही कामे खालीलप्रमाणे आहेतः

i) परदेशी व्यापार व्यवहारांना वित्तपुरवठा

ii) पतपत्र देणे

iii) विनिमय बिलाची सूट

iv) लाभांश, व्याज आणि नफा इ. खात्यावर पाठविणे

६) प्रादेशिक ग्रामीण बँक :

प्रादेशिक ग्रामीण बँका १९७५ मध्ये स्थापन करण्यात आल्या. या बँका मोठ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांद्वारे प्रायोजित केल्या आहेत. प्रादेशिक ग्रामीण बँकाच्या भांडवलात केंद्र सरकार ५०%, राज्य सरकार १५% आणि प्रायोजित बँकांनी ३५% योगदान दिले आहे.

प्रादेशिक ग्रामीण बँका प्रामुख्याने ग्रामीण /निम-शहरी भागातील ठेवी एकत्र करतात आणि मुख्यतः लहान आणि अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर आणि ग्रामीण कारागीर यांना कर्ज प्रदान करतात.

७) बचत बँक :

बचत बँकेचे मुख्य उद्दिष्ट खासकरून ग्रामीण भागात लोकांच्या बचतीस प्रोत्साहन देणे आहे. अशा बँकांच्या उदाहरणांमध्ये टपाल बचत बँक, व्यावसायिक बँका आणि सहकारी बँकांचा समावेश आहे.

८) गुंतवणूक बँक :

या बँका त्यांच्या ग्राहकांना आर्थिक आणि सल्लागार साहाय्य पुरवतात. त्यांच्या ग्राहकांमध्ये सामान्यतः व्यवसाय संस्था आणि सरकारी संस्था समाविष्ट असतात. गुंतवणूक बँका संशोधन करून आणि गुंतवणुकीच्या निर्णयाबद्दल सल्ला देऊन विलीनीकरण आणि अधिग्रहणांची सुविधा देतात. साधारणतः गुंतवणूक बँका सामान्य लोकांशी थेट व्यवहार करत नाहीत.

९) विशिष्ट बँका :

या बँका विशिष्ट क्षेत्रात व्यवसाय स्थापित करण्यासाठी संपूर्ण समर्थन आणि आवश्यकता पूर्ण करतात.

i) निर्यात आणि आयात बँक (EXIM) :

ही बँक निर्यातदार आणि आयातदारांना आर्थिक सहाय्य करते आणि देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना देण्यासाठी आर्थिक आणि निर्यातीसाठी वस्तू व सेवांच्या वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या कामकाजाचे समन्वय साधण्यासाठी प्रमुख वित्तीय संस्था म्हणून कार्य करते.

ii) भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (SIDBI):

लघू उद्योग विकास बँक २ एप्रिल १९९० रोजी भारतीय संसदेच्या अधिनियमान्वये स्थापन केलेली सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्यम क्षेत्राच्या जाहिरात, वित्तपुरवठा आणि विकासासाठी मुख्य वित्तीय संस्था म्हणून काम करते आणि तत्सम कार्यात गुंतलेल्या संस्थांच्या कार्य समन्वयासाठी प्रयत्न करते.

iii) राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक : (NABARD)

कृषी व ग्रामीण क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यासाठी ही एक सर्वोच्च संस्था आहे. राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक प्रादेशिक ग्रामीण बँकांमार्फत अल्प मुदतीची आणि दीर्घ मुदतीची पत पुरवते. हे धोरण ग्रामीण नियोजन आणि ग्रामीण भारतातील कृषी पत आणि इतर कामांसाठी संबंधित आहे.

बँकिंगची नवीन प्रारूप :

लघू वित्त बँका 'लहान आर्थिक बँक परवाना' असलेल्या बँका आहेत आणि ठेवी आणि कर्ज देण्याची मूलभूत बँकिंग सेवा प्रदान करतात. या बँकांमागील उद्दीष्ट म्हणजे इतर बँकांकडून सेवा न दिल्या जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेच्या भागांना आर्थिक समावेश देणे, जसे की लघू उद्योग, लघू आणि सीमांत शेतकरी, सूक्ष्म आणि लघू उद्योग आणि असंघटीत क्षेत्रातील घटक. अस्तित्वात असलेल्या बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या, सूक्ष्म वित्त संस्था आणि स्थानिक क्षेत्रातील बँक या लहान वित्त बँका होण्यासाठी अर्ज करू शकतात. या बँकांची जाहिरात एकतर व्यक्ती, कॉर्पोरेट, ट्रस्ट किंवा सोसायट्यांद्वारे केली जाऊ शकते.

कंपनी कायदा २०१३ अन्वये खासगी क्षेत्रात सार्वजनिक मर्यादित कंपनी म्हणून त्यांची स्थापना केली जाते. त्यांचे संचालन 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया कायदा १९३४', 'बँकिंग नियमन कायदा १९४९' च्या तरतुदींद्वारे केले जाते. या बँकेसाठी कोणतेही क्षेत्रीय निर्बंध नाहीत. ग्रामीण आणि निम-शहरी बचतीस चालना देण्यासाठी संस्थात्मक यंत्रणा उपलब्ध करून देणे आणि स्थानिक क्षेत्रात व्यवहार्य आर्थिक उपक्रमांसाठी

पतपुरवठा करण्याच्या दोन उद्देशाने त्यांची स्थापना केली गेली.

लघू वित्त बँकांची उद्दिष्टे :

i) लोकसंख्येच्या संरक्षित व अधोरेखित विभागांसाठी बचतीची तरतूद आणि

ii) छोट्या उद्द्योगांना, लहान आणि सीमांत शेतकरी, सूक्ष्म आणि लघू उद्दयोग आणि इतर असंघटित क्षेत्र पतपुरवठा करणे.

Jana Small Finance Bank, AU Small Finance Bank, Equitas Small Finance Bank, etc. ही याची उदाहरणे आहेत.

पेमेंट बँक :

हे बँकिंगचे एक नवीन प्रारूप आहे. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने याची संकल्पना आखली आहे. लहान व्यवसाय आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्या लोकांना आर्थिक सेवा देण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. ही इतर कोणत्याही बँकेसारखीच आहे कारण बहुतेक बँकिंग कामे जसे की रेमिटन्स सर्व्हिसेस, मोबाईल बँकिंग, ए.टी.एम. कार्ड्स, नेट बँकिंग इत्यादी अंमलात आणू शकतात परंतु कर्ज आणि क्रेडिट कार्ड देण्याची परवानगी नाही. त्याचप्रमाणे ते फक्त रु.१ लाख रुपयांपर्यंतची मागणी ठेव स्वीकारू शकते. इंडियन पोस्ट पेमेंट बँक, एअरटेल पेमेंट बँक, इत्यादी आजपर्यंतच्या सक्रिय पेमेंट बँकांची काही उदाहरणे आहेत.

४.५.३ व्यावसायिक बँकांची कार्ये :

व्यावसायिक बँकांचे कार्य खालीलप्रमाणे दोन गटात विभागले जाऊ शकते :

प्राथमिक कार्ये :	कार्ये	दुय्यम कार्ये :
अ) ठेवी स्वीकारणे ब) कर्ज देणे		अ) प्रतिनिधी कार्ये ब) उपयुक्तता कार्ये

१) **प्राथमिक कार्ये :** व्यावसायिक बँकांची प्राथमिक कार्ये ही 'मूलभूत बँकिंग कार्ये' (Core Banking Functions - CBS) म्हणून ओळखली जातात. प्राथमिक कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) **ठेवी / ठेवी स्वीकृती :** व्यावसायिक बँका व्यक्ती किंवा संस्थाकडून ठेवी स्वीकारतात. ठेवींचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले जाऊ शकते म्हणजेच 'वेळ ठेवी'(Time Deposites) 'मागणी ठेवी' (Call Deposits)

१) **मुदत ठेव (Fixed Deposits) :** मुदत ठेव खाते' असे खाते असते की जेथे निश्चित रक्कम निश्चित व्याजदरावर ठरावीक कालावधीसाठी ठेवली जाते. बचत खात्याच्या तुलनेत मुदत ठेव खात्यावर अधिक व्याजदर असतो आणि ठेव कालावधीनुसार त्यामध्ये बदल होतो.

मुदत ठेव खात्यामध्ये मुदती पूर्वी पैसे काढण्याची परवानगी नसते तथापि जमाकर्ता मुदतीपूर्वी पैसे काढू शकतो अशा वेळेस बँक कमी दराने व्याज देते. या खात्यात जमा झालेल्या रकमेसाठी बँकेकडून 'मुदत ठेव पावती' (Fixed Deposit Receipt) दिली जाते. जमाकर्ता, मुदत ठेवीवर बँकेकडून कर्ज घेऊ शकतात.

२) **आवर्ती ठेव (Recurring Deposits) :** आवर्ती ठेव योजनेमध्ये नियमित उत्पन्न असलेले पगारदार आणि व्यावसायिक पैसे गुंतवतात. दर महिना ठरावीक रक्कम या खात्यात जमा केली जाते. मुदतीअंती व्याजासह जमा झालेली रक्कम खात्यामधून काढता येते. सामान्यतः या खात्यावर व्याजदर, मुदत ठेव खात्याप्रमाणेच जास्त असतो. आवर्ती ठेव खात्याची स्थिती समजण्यासाठी स्वतंत्र खाते पुस्तक दिले जाते.

ब) **मागणी ठेव (Demand Deposit) :** 'मागणी ठेव' खात्यामध्ये जमा कर्त्याच्या/ ग्राहकांच्या मागणीनुसार रकमेची परतफेड केली जाते. म्हणजेच, जमाकर्त्याच्या इच्छेनुसार धनादेश द्वारे, ATM कार्डाद्वारे, परताव्याद्वारे (Online transfer) रकमेची परतफेड केली जाते.

१) **बचत खाते : (Savings Account) :** सामान्यतः पगारदार/ वेतन घेणाऱ्या किंवा निश्चित उत्पन्न मिळविणाऱ्यांकडून बचत खाते उघडले जाते. या खात्याचा प्रमुख उद्देश हा लोकांमध्ये बचतीच्या सवयीला प्रोत्साहन देण्याचा असतो. जास्तीत जास्त बचत करण्याच्या उद्देशासाठी बचत खाते असते. या खात्यांमधून पैसे काढण्यावर निर्बंध असतात. तसेच व्याजदरदेखील कमी असतो. बचत खात्यावर मासिक/तिमाही/सहामाही/वार्षिक किमान शिल्लकीवर व्याज दिले जाते. खातेदारांना आर्थिक स्थिती समजण्यासाठी खाते-पुस्तक, लघू संदेश आधारित ताळेबंद, खाते विवरण इ. सुविधा दिल्या जातात. काही बँका बचतखाते धारकांना लवचीक ठेवीची (Flexible Deposit) सुविधा पुरवितात. या सुविधेमध्ये बचत खाते आणि मुदत ठेव खात्याचे फायदे एकत्रित दिले जातात. हे वेगळे खाते नसून, खास वैशिष्ट्ये आणि फायदे असलेले बचत खाते किंवा चालू ठेव खाते आहे. लवचीक खात्यामध्ये विशिष्ट मर्यादेनंतरची अतिरिक्त रक्कम आपोआप मुदत ठेवीवर हस्तांतरित होते. बचत खात्यात देय देण्यासाठी किंवा धनादेश वटविण्यासाठी निधी उपलब्ध नसतो तेव्हा या ठेवीमधून पैसे बचत खात्यात वर्ग होतात.

२) **चालू खाते (Current Account) :** हे खाते व्यावसायिक कंपन्या आणि इतर व्यावसायिक संस्था जसे की रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था इ. द्वारे नियमित बँक व्यवहारासाठी चालविले जाते.

या खात्यात रक्कम भरण्यावर अथवा काढण्यावर निर्बंध नसतात. सदर खात्यावर बँकेकडून कोणतेही व्याज दिले जात नाही. या खात्यासाठी अधिविकर्ष (Overdraft) सुविधा उपलब्ध असते.

ब) **कर्ज देणे :** बँका व्यवसाय करणाऱ्या संस्थांना आणि इतरांना निधीची आवश्यकता असेल त्याप्रमाणे कर्जपुरवठा किंवा आगाऊ/उचल रक्कम देतात. सामान्यतः कर्ज १ वर्षापेक्षा जास्त कालावधीसाठी दिले जाते. आगाऊ रक्कम, अग्रिम/उचल ही ४ महिन्यांपासून ते १ वर्षापर्यंतच्या कालावधीसाठी दिली जाते. ही सुविधा रोख पत (Cash Credit) अधिविकर्ष (Overdraft) हुंडीची वटणावळ (Discounting of bills) स्वरूपात असते.

१) **कर्ज/कर्जे (Loans) :** व्यावसायिक बँका व्यापारी संस्था आणि इतरांना कर्ज प्रदान करतात, कर्जदार मंजूर रक्कम पूर्णतः किंवा हप्त्यामध्ये काढू शकतात. मंजूर झालेल्या रकमेवर व्याज आकारले जाते.

कर्जे खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) कर्जदाराच्या कामकाजाच्या भांडवलाच्या गरजा भागविण्यासाठी **अल्प मुदत कर्ज** १ वर्ष कालावधीपर्यंत असते.

ब) खेळत्या भांडवलासाठी तसेच निश्चित भांडवलासाठी **मध्यम मुदतीचे कर्ज** हे १ वर्ष ते ५ वर्षापर्यंतच्या कालावधीसाठी असते.

क) दीर्घ भांडवलाच्या गरजा भागविण्यासाठी **दीर्घ मुदतीचे कर्ज** ५ वर्षे किंवा अधिक कालावधीसाठी असते.

२) उचल/आगाऊ रक्कम कर्ज (Advance) :

आगाऊ रक्कम कर्जे ही व्यवसायाला व्यवसायाच्या वेगवेगळया आर्थिक आवश्यकता पूर्तीसाठी दिली जातात.

आगाऊ रक्कम कर्जे खालीलप्रमाणे आहेत :

अ) **रोख पत :** रोख पत अग्रिम चालू खाते आणि बचत खातेधारकांना पुरविली जाते. रोख पत दीर्घ मुदतीसाठी खेळते भांडवल प्रदान करते. यावर जास्त व्याजदर आकारला जातो. कर्जदाराद्वारे स्वतंत्र रोखपत खाते चालविले जाते.

ब) **अधिविकर्ष खाते (Overdraft) :** चालू खाते सुविधाधारकांना त्यांच्या भांडवलाच्या विविध गरजा पूर्तीसाठी ही सुविधा दिली जाते. याचा कालावधी सामान्यतः १५ दिवसांपासून ६० दिवसांपर्यंत असतो. या खात्यामधून वास्तविक काढलेल्या रकमेवर व्याज आकारणी केली जाते. यासाठी कोणतेही स्वतंत्र खाते ठेवले जात नाही आणि व्यवहार चालू खात्यात प्रविष्ट केले जातात. अल्प कालावधीसाठी केली जाणारी ही तात्पुरती व्यवस्था आहे.

क) **हुंडीची वटणावळ (Discounting of Bills of Exchange) :** लाभार्थींना विनिमय बिलावर अग्रिम (advance) सुविधा मिळते. बिलाच्या मुदतीच्या तारखेला बँक बिलाची रक्कम संबंधित पक्षाकडून (drawee) वसूल करते.

आपल्या क्षेत्रामधील जवळच्या बँकेला भेट द्या आणि अशा बँकांची प्राथमिक कार्ये सूचीबद्ध करा.

२) दुय्यम कार्ये :

व्यावसायिक बँकांच्या दुय्यम कार्यांचे दोन गटात वर्गीकरण केले जाते.

(अ) प्रतिनिधी कार्ये (ब) उपयुक्तता कार्ये

अ) प्रतिनिधी कार्ये :

व्यावसायिक बँक त्यांच्या ग्राहकांसाठी प्रतिनिधी म्हणून कार्ये करते. काही विशिष्ट कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) नियमित भरणा व देयके :

व्यावसायिक बँक वेळोवेळी पगार, लाभांश, व्याज आणि इतर कोणतेही उत्पन्न खात्यात जमा करते तसेच ग्राहकांच्या स्थायी सूचनेनुसार कर, विमा, हप्ता, भाडे अशी विविध देयके यांचा भरणा करते. बँक अशा सुविधेसाठी तिमाही अथवा वार्षिक रक्कम आकारतात.

२) पोर्टफोलियो (Portfolio) व्यवस्थापन :

मोठ्या व्यावसायिक बँका ग्राहकांच्या वतीने समभाग, कर्जरोखे इत्यादींची खरेदी-विक्री करण्याचे काम करतात. अशा सुविधांना पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन संबोधतात. या सुविधांमुळे जास्त ग्राहक अशा सुविधा घेण्यावर भर देतात.

३) निधी हस्तांतरण (Fund Transfer) :

व्यावसायिक बँका एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेत किंवा इतर बँकांच्या शाखेत निधी हस्तांतरणाची सुविधा प्रदान करतात. वाणिज्य बँका ही हस्तांतरण सुविधा देण्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम विना अडथळा उपलब्ध करून देतात.

४) डिमटेरिअलायझेशन (Dematerialisation) :

बँका ग्राहकांना त्यांच्या विविध ठेवी (Securities) इलेक्ट्रॉनिक (Electronic) स्वरूपात ठेवण्यासाठी सुविधा प्रदान करतात. ग्राहकांच्या वतीने समभागांचे हस्तांतरणाची, खरेदी-विक्रीची सुविधा सुद्धा उपलब्ध करून देतात.

५) विदेशी मुद्रा व्यवहार (Forex Transactions)

बँका आपल्या ग्राहकांच्या वतीने परकीय चलन खरेदी किंवा विक्री करतात. सामान्यतः विदेशी व्यवहारातून प्राप्त होणाऱ्या विदेशी मुद्रा ग्राहकांकडून खरेदी करतात आणि त्याच मुद्रा ग्राहकांना आवश्यकता असेल तेव्हा परकीय व्यापारासाठी विक्री करतात.

ब) उपयुक्तता कार्ये :

१) **धनादेश / बँक आदेश जारी करणे (Cheques and Drafts) :** धनादेश म्हणजे बँकेच्या एका शाखेतून त्याच बँकेच्या अथवा दुसऱ्या बँकेच्या शाखेत पैसे भरण्याचा आदेश. बँक आपल्या खातेदारांना तसेच खाते नसलेल्यांना बँक आदेश (Draft) जारी करते तर धनादेश फक्त खातेदारांनाच दिले जातात. बँक आदेश (Draft) जारी करण्यासाठी अधिकचे शुल्क (Commission) आकारते.

२) **लॉकर सुविधा (Locker)** : हे कोणत्याही व्यावसायिक बँकेचे सामान्य उपयुक्तता कार्य आहे. बँक मौल्यवान वस्तू, कागदपत्रे, सोन्याचे दागिने इ.च्या सुरक्षित ताब्यासाठी ही सुविधा प्रदान करते.

३) **प्रकल्प अहवाल (Project Report):** बँक ग्राहकांसाठी प्रकल्प अहवाल आणि व्यवहार्यता (Feasibility) अभ्यास अहवाल तयार करतात. प्रकल्प अहवाल बाजारपेठेमधून निधी मिळविण्यास आणि सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मंजुरी मिळविण्यास सक्षम ठरतात.

४) **भेट धनादेश (Gift Cheques) :** बँक खातेदारांना व इतरांना भेट धनादेश आणि सोने नाणे यांची सुविधा पुरवितात. भेट धनादेश/नाणी ग्राहकांकडून विविध समारंभावेळी भेट देण्यास उपयुक्त ठरतात.

५) **अंडररायटिंग सेवा (Underwriting) :** व्यावसायिक बँका वेळोवेळी कंपन्यांकडून वितरित केल्या जाणाऱ्या विविध सिक्युरिटीज्साठी अंडरायटर म्हणून काम करतात. वितरित न झालेले समभाग हे या बँकांकडून विकत घेतले जातात.

६) **सोने गुंतवणुकीसंदर्भातील सेवा (Gold Services) :** आताशः विविध व्यावसायिक बँका सुवर्ण/सोने विक्री सेवा देतात, विविध बँका ग्राहकांकडून मोठ्या प्रमाणावर सोने आणि सोन्याचे दागिने खरेदीचे व्यवहार करतात. काही बँका आपल्या ग्राहकांना Gold Fund, Gold ETF इत्यादींसाठी सल्लागार सेवादेखील पुरवितात.

आपल्या जवळच्या बँकेला भेट देऊन अशा बँकाद्वारे केल्या जाणाऱ्या दुय्यम सेवा कार्यांची यादी करा.

४.५.४ ई–बँकिंग सेवा :

ई–बँकिंग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग होय. ई–बँकिंगला आभासी बँकिंग(Virtual banking) असेही म्हणतात. ई–बँकिंग हे संगणक आणि इलेक्ट्रॉनिक क्षेत्रातील विकासाचे फलित आहे. ई–बँकिंग अंतर्गत बँकिंग कार्यांचे संगणकीकरण केले जाते. ई–बँकिंगचे काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) स्वयंचलित नगद प्रदान सुविधा (ATM) :

स्वयंचलित नगद प्रदान सुविधा (ATM) पैसे काढण्यासाठी किंवा जमा करण्यासाठी ग्राहक स्वतः वापर करतात, तसेच विविध सुविधांसाठी जसे की, शिल्लक नगद चौकशी, पैसे हस्तांतरण, धनादेश पुस्तक मागणी, खाते विवरणासाठी देखील याचा उपयोग होतो. आज 'रोख स्वीकृती यंत्राद्वारे' (Cash Deposit Machine) रोख रक्कम खात्यामध्ये जमा करण्याची सुविधादेखील उपलब्ध आहे.

२) क्रेडिट कार्ड (Credit Card) :

क्रेडिट कार्ड म्हणजे पेमेंट कार्ड होय.सदर कार्डाद्वारे कार्डधारक विविध बाबींसाठी पैसे खर्च करू शकतात. सुविधा देणारी बँक एक प्रकारचे तरल खाते तयार करून ग्राहकांना विशिष्ट पैसे वापरण्याची सुविधा देते. सदर कार्डामुळे कार्डधारकास रोख रक्कम बाळगण्याची आवश्यकता नसते.

३) डेबिट कार्ड (Debit Card) :

आजकाल बहुतेक बँका खातेदारांनी खाते चालू करताच डेबिट कार्डाची सुविधा प्रदान करतात. डेबिट कार्डाद्वारे रक्कम कार्डधारकाच्या खात्यामधून ताबडतोब अदा केली जाते. काही बँका ग्राहकांच्या गरजेनुसार वैयक्तिकृत (Personalised) कार्ड सुविधा प्रदान करतात.

४) RTGS सुविधा (Real Time Gross Settlement) :

RTGS म्हणजे Real Time Gross Settlement तत्काळ निधी हस्तांतर प्रणाली सुविधा होय. या सुविधेमध्ये तत्काळ (Real Time) आणि स्थूल आधारावर (Gross Settlement) एका बँकेमधून दुसऱ्या बँकेत निधी हस्तांतरण होते. ही बँकिंग प्रणालीमधील सर्वात वेगवान निधी हस्तांतर सुविधा आहे.

- तत्काळ सुविधेमध्ये (Real Time) व्यवहार कोणत्याही प्रतीक्षा कालावधीच्या अधीन नसतो. प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर व्यवहार त्वरित पूर्ण केले जातात. प्राप्त बँकेला निधी हस्तांतरण संदेश मिळाल्यापासून २ तासांच्या आत ग्राहकाच्या खात्यात रक्कम जमा करणे आवश्यक आहे.
- स्थूल आधारावर (Gross Settlement) म्हणजे कुठलेही व्यवहार एकत्रित न करता स्वतंत्र व्यवहार पूर्ण केला जातो.
- तत्काळ निधी हस्तांतरण सुविधेमध्ये किमान रकमेची मर्यादा रुपये दोन लाख असते तथापि किमान रक्कम वेगवेगळ्या बँकांसाठी वेगवेगळी असू शकते.

५) राष्ट्रीय निधी हस्तांतरण सुविधा (National Electronic Fund Transfer)

या प्रणाली अंतर्गत निधी एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेत किंवा एका बँकेमधून देशातील दुसऱ्या बँकेत हस्तांतरित केला जातो. सदर सुविधेसाठी ग्राहकाला शाखेचा हस्तांतर सांकेतिक क्रमांक (NEFT Code) आणि लाभार्थ्यांचे (Beneficiary) तपशील द्यावे लागतात.

निधी हस्तांतरण व्यवहार हे ठरावीक वेळेमध्ये होतात. उदाहरणार्थ या प्रणालीमध्ये हस्तांतरण विनंत्या या अर्धा तासाच्या भागात पार पाडल्या जातात. आठवड्यातील सर्व कामकाजाच्या दिवशी सकाळी ८ वाजल्यापासून संध्याकाळी ७ वाजेपर्यंत अर्ध्या तासाच्या २४ भागांमध्ये हस्तांतरण पार पडते.राष्ट्रीय निधी हस्तांतरण आणि तत्काळ निधी हस्तांतरण या मधील मुख्य फरक असा आहे की, तत्काळ निधी हस्तांतरण प्रणालीत हस्तांतरण 'तत्काळ' (Real Time) होते तर राष्ट्रीय निधी हस्तांतरणामध्ये सर्व विनंत्या एकत्रित करून व्यवहार पार पाडले जातात.

६) नेट बँकिंग आणि मोबाईल बँकिंग (Internet Banking and Mobile Banking) :

नेट आणि मोबाईल बँकिंग ची सोय उपलब्ध झाल्यानंतर ग्राहक संगणक, लॅपटॉप, मोबाईल इ. संसाधनांच्या मदतीने व्यवहार करण्यास सक्षम आहेत. सदर सुविधा ग्राहकाला विविध व्यवहार तपासण्यास/करण्यास सक्षम करते. मोबाईल/भ्रमणध्वनी बँकिंग म्हणजे भ्रमणध्वनीच्या साहाय्याने सेवांचा वापर करणे. या सुविधेसाठी ग्राहकाला बँकेत नोंदणी केल्यानंतर विशिष्ट क्रमांक मिळतो. ग्राहकांना भ्रमणध्वनीवरून शिलकीची विनंती, निधी हस्तांतरण, धनादेश थांबवण्याची सूचना, धनादेश पुस्तिका विनंती इ. व्यवहार करता येतात.

७) तत्काळ पैसे देयक सुविधा (Instant Money Payment System) :

ही सुविधा ग्राहकांना इतर कोणत्याही बँक खात्यात त्वरित निधी हस्तांतरित करण्यास सुविधा उपलब्ध करून देते.

४.६ विमा (Insurance) :

भारतीय जीवन बीमा निगम
LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

दि न्यू इन्डिया एश्योरन्स कंपनी लिमिटेड
The New India Assurance Company Limited

४.६.१ अर्थ –

विमा हे आर्थिक नुकसानीपासून संरक्षण करण्याचे साधन आहे. हा जोखीम व्यवस्थापनाचा प्रकार आहे. हा प्रकार प्रामुख्याने आकस्मिक किंवा अनिश्चित नुकसान होण्याच्या जोखमीपासून बचाव करण्यासाठी वापरला जातो.

विमा म्हणजे विमाधारक आणि विमा संस्था / हमीदार यांच्यामधील करार होय. ज्याद्वारे विमा हमीदार हानीच्या बाबतीत विमाधारकाला भरपाई देण्यास सहमत / बांधील असतो. विमाधारकास विमा हमीदाराला वेळेवर तंतोतंत निश्चित रक्कम द्यावी लागते.

विम्यामधील काही मूलभूत संज्ञा खालीलप्रमाणे आहेत.

विमा धारक –

ज्या व्यक्तीस विशिष्ट तोट्यांपासून संरक्षण दिले जाते, त्या व्यक्तीस विमाधारक असे संबोधतात. जीवन विम्याच्या बाबतीत सदर व्यक्ती आश्वासित म्हणून ओळखली जाते.

विमा हमीदार –

विमाधारकास तोटा झाल्यास नुकसानभरपाई देणाऱ्या संस्थेस विमा हमीदार संबोधतात जीवन विमा कराराच्या बाबतीत सदर संस्थेस 'आश्वासक' असे संबोधतात.

विमा हप्ता (Premium)

विमाधारकास विमा हमीदार ज्या मोबदल्याच्या बदल्यात संरक्षणाची / नुकसानभरपाईची हमी देतो त्या मोबदल्यास विमा हप्ता (Premium) असे म्हणतात.

योजना पॉलिसी दस्तऐवज (Policy)

विमाधारक आणि विमा हमीदार यांच्यामधील करारामधील अटी, शर्ती आणि नियमांना विमा धोरण असे म्हणतात. धोरणांमध्ये विविध अटी व शर्ती असतात.

दावा (Claim)

विमाधारकास अपघात / अनुचित प्रकार झाल्यानंतरच्या नुकसानभरपाईच्या मागणीस 'दावा' असे म्हणतात.

प्रस्ताव (Proposal)

विमाधारकाने विमा कंपनीला, विम्याचे धोरण जाहीर करण्यासाठी / देण्यासाठी करण्यात आलेल्या लेखी विनंतीला 'प्रस्ताव' असे म्हणतात.

विषय बाब (Subject matter)

विषयबाब म्हणजे ज्यासाठी विमा उतरविला / घेतला जातो ती गोष्ट उदा. जीवन, मालमत्ता, माल अथवा जहाज इ.

४.६.२ विम्याची तत्त्वे

१) परमोच्च विश्वासाचे तत्त्व :

सर्व प्रकारच्या विमा करारामध्ये दोन्ही पक्षांना एकमेकांबद्दल पूर्ण विश्वास असणे आवश्यक आहे. विमाधारक आणि विमा हमीदाराने सर्व भौतिक गोष्टी स्पष्ट, पूर्ण आणि योग्यरित्या उघड केल्या पाहिजेत. विमा धारकाने, विमाहमीदारास विषय बाब(Subject matter) संदर्भात संपूर्ण, स्पष्ट आणि बिनचूक माहिती पुरविली पाहिजे. त्याचप्रमाणे, विमाहमीदाराने कराराच्या अटी व शर्तींची संबंधित माहिती विमाधारकास प्रदान करणे आवश्यक आहे. पूर्ण, योग्य आणि स्पष्ट माहिती प्रदान करण्यास विमाधारक अयशस्वी झाल्यास विमा हमीदार दावा फेटाळू शकतो.

उदा. श्री. शंतनु यांनी विमा घेताना त्यांच्या हृदय शस्त्रक्रियेसंबंधी माहिती दिली नव्हती. त्यांच्या मृत्यूनंतर विमा संस्थेला या वस्तुस्थितीची माहिती मिळाली. श्री. शंतनु यांनी विमा घेताना योग्य व पूर्ण माहिती न पुरविल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील वारसदारांना विमा संस्थेने भरपाई देण्यास नकार दिला.

२) विमा हिताचे तत्त्व :

विमा हिताचे तत्त्व म्हणजे विषय बाबीमध्ये असलेले विमाधारकाचे आर्थिक हित होय. विमाधारकाला विषय बाबीमध्ये काहीतरी आर्थिक स्वारस्य असणे आवश्यक असते. विमाहिताचे तत्त्व सर्व प्रकारच्या विम्यास लागू असते. विषय बाबीवर विमा उतरविणे आवश्यक असते जेव्हा त्या विषय बाबीचे अस्तित्त्व विमाधारकास आर्थिक फायद्यात ठेवते. तर विषय बाब नसल्यामुळे त्याला आर्थिक तोटा होऊ शकतो. उदा. एखाद्या व्यक्तीसंदर्भात स्वतःचे जीवन किंवा मालमत्ता हे विमा हित असते. व्यावसायिकाला त्याच्या मालमत्तेत आणि संपत्तीमध्ये विमा हित असते.

जीवन विम्यामध्ये 'जीवन' ही विमाहिताची बाब आहे, विमाहित हे जीवन विमा घेताना अस्तित्त्वात असणे आवश्यक आहे.

३) नुकसान भरपाईचे तत्त्व –

नुकसान भरपाई म्हणजे विमाधारकाला अनिश्चित घटना घडण्यापूर्वी तो ताबडतोब ज्या परिस्थितीमध्ये होता, त्याच आर्थिक स्थितीत ठेवण्याची हमी होय.

नुकसान भरपाईचे तत्त्व हे अग्नी, सागरी आणि सर्वसाधारण विम्यास लागू आहे. हे तत्त्व जीवनविम्यास लागू नाही. कारण कोणतीही जीवनहानी ही आर्थिक दृष्टीकोनातून मोजता येत नाही. विमाधारकाचा मृत्यू झाल्यास त्याच्या नामनिर्देशित व्यक्तीस विम्याची वास्तविक रक्कम अदा केली जाते.

या तत्त्वानुसार विमाहमीदार विमाधारकास झालेल्या नुकसानाची भरपाई करण्यास बांधील असतो. वास्तविक नुकसान भरपाईची रक्कम विमा राशी किंवा तोटा यांपैकी जे कमी असेल इतकीच मर्यादित असते.

उदा. – जर रु. दोन लाखाची मालमत्ता ही रु. एक लाख एवढी विमा संरक्षित असेल आणि संपूर्ण मालमत्ता आगीने नष्ट झालीतर रु. एक लाख एवढया भरपाईचा दावा विमाधारक करू शकतो.

४) प्रत्यासन / अधिनतेचे तत्त्व –

हे तत्त्व नुकसान भरपाईच्या सर्व करारांसाठी लागू आहे. या तत्त्वानुसार विमाधारकाच्या मालमत्तेच्या हानीमुळे झालेल्या नुकसानाची भरपाई झाल्यावर अशा मालमत्तेच्या मालकीचा हक्क विमाहमीदाराकडे / विमा संस्थेकडे जातो. नुकसान झालेल्या घटनेनंतर हानी झालेल्या मालमत्तेचे काही मूल्य असेल तेव्हाच हे तत्त्व लागू होते.

उदा.– श्री 'अ' यांच्याकडे दुचाकी वाहन आहे. वाहन चोरीला गेले आणि त्यानंतर श्री 'अ' यांनी स्थानिक पोलिस ठाण्यात फिर्याद दिली होती. पोलिसांकडून अहवाल मिळाल्यानंतर विमा संस्थेने वाहनाच्या नुकसानाची संपूर्ण भरपाई श्री 'अ' यांना केली. त्यानंतर पोलिसांनी चोरी झालेले वाहन ताब्यात घेतले. अशा परिस्थितीत वाहन मालकाचा सदर वाहनावर कोणताही अधिकार / दावा नाही कारण वाहन मालकीचे हक्क विमा संस्थेकडे हस्तांतरित झाले आहे (नुकसान भरपाई दिल्यामुळे). विमाहमीदारास सदर वाहन विक्री करण्याचा अथवा भंगारात देण्याचा सर्व हक्क आहे.

५) योगदानाचे तत्त्व –

हे तत्त्व नुकसान भरपाईच्या सर्व करारांसाठी लागू आहे जिथे विमाधारकाने एका विषय बाबीसाठी एकापेक्षा अधिक विमा घेतलेले आहेत. या तत्त्वानुसार, विमाधारक केवळ एका विमासंस्थेकडून अथवा सर्व विमा हमीदारांकडून वास्तविक नुकसानाच्या भरपाईचा दावा करू शकतो. एखाद्या विमा संस्थेने पूर्ण नुकसान भरपाई केली असेल तर ती विमासंस्था इतर संस्थांकडून प्रमाणित (Proportionate) विमा कंपनी रकमेचा दावा करू शकते. **उदा.** – कु. सायली यांनी आपली मालमत्ता दोन वेगवेगळ्या विमाहमीदारांकडे रु. दोन लक्ष पन्नास हजारला संरक्षित केली आहे. 'टी' या विमा हमीदाराकडे रु. एक लक्ष (मालमत्तेच्या किंमतीच्या २/५) आणि 'आर' या विमाहमीदाराकडे रु. एक लक्ष पन्नास हजार (मालमत्तेच्या किंमतीच्या ३/५). जर कु. सायली यांची रु. एक लक्ष वीस हजारांची मालमत्ता नष्ट झाल्यास, दोन्ही विमा संस्था वास्तविक नुकसानासाठी आपापला वाटा देतील. 'टी' विमाहमीदार रु. अठ्ठेचाळीस हजार (तोट्याच्या २/५) आणि 'आर' विमाहमीदार रु. बहात्तर हजार (तोट्याच्या ३/५) देईल.

६) नुकसान कमी करण्याचे तत्त्व –

अनिश्चित घटनेच्या बाबतीत विमाधारकाने मालमत्तेचे नुकसान कमी करण्यासाठी नेहमी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. विमाधारकाने तोटा कमी करण्यासाठी सर्व संभाव्य उपाय व पावले उचलणे आवश्यक आहे. म्हणूनच मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि तोटा टाळणे ही विमाधारकाची जबाबदारी आहे.

उदा. – श्री. जयंत यांच्या घराला आग लागली आहे. अशा परिस्थितीत श्री. जयंत निष्क्रिय राहू शकत नाहीत आणि घराला आगीपासून वाचविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. श्री. जयंत हे सक्रिय असले पाहिजेत आणि घराचा विमा घेतला आहे म्हणून ते घर जळताना बघू शकत नाहीत.

७) सर्व साधारण कारण तत्त्व / निकटतम तत्त्व –

या तत्त्वानुसार जेव्हा एकापेक्षा जास्त कारणांमुळे नुकसान होते तेव्हा विमाहमीदाराचे उत्तरदायित्त्व ठरविण्यासाठी नुकसानीचे सगळ्यात जवळचे कारण विचारात घेतले जाते. सामान्यतः नुकसानीच्या सर्व कारणांसाठी विमा न उतरविता संभाव्य कारणांसाठी विमा उतरविला जातो. अशा परिस्थितीत नुकसानीचे सर्वात जवळचे / संभाव्य कारण शोधले जाते. जर नुकसानीचे संभाव्य कारण हे विमा सुरक्षित केले गेले असेल तरच विमा हमीदार नुकसानभरपाईस जबाबदार असतो तथापि नुकसानीचे संभाव्य कारण हे विमा सुरक्षित नसल्यास भरपाई मिळत नाही.

उदा. – विमादाराने चोरीच्या जोखमीसाठी विमा उतरविला होता. सदर घरात चोरी झाली आणि घर सोडण्यापूर्वी चोरट्यांनी घराला आग लावली. आता, नुकसानीची दोन कारणे आहेत चोरी आणि आग आणि नुकसानीचे सर्वात जवळचे कारण 'आग' हे होते. अशावेळी घराचा विमा हा चोरीच्या जोखमीसाठीचा होता आणि आगीमुळे होणाऱ्या नुकसानाचा नाही. तर विमेदाराला विमा संस्थेकडून आगीमुळे झालेल्या नुकसानाची भरपाई मिळणार नाही परंतु, चोरीमुळे झालेल्या नुकसानाची भरपाई देण्यास विमाहमीदार बांधील आहे.

४.६.३ विम्याचे प्रकार –

१. जीवन विमा :

अर्थ –

जीवन विमा हा विमा हमीदार आणि विमा धारक यांच्यामधील करार आहे, जेथे विमाहमीदार हा विमाधारकास विशिष्ट कालावधी संपल्यानंतर किंवा मृत्यू यापैकी सर्वात आधी जे होईल त्यासाठी भरपाई करण्यास, विमाधारकाने विमा हप्ता भरल्यानंतर बांधील असतो.

जीवन विम्याचे प्रकार –

१) संपूर्ण जीवन विमा (Whole life policy) :

या विम्या अंतर्गत विमाधारकाचे संपूर्ण जीवनाचा विमा घेतला जातो. विमाधारकाला विमाधारक जिवंत असेपर्यंत विमा हमीदाराकडून / संस्थेकडून पैसे / भरपाई मिळत नाही. सदर विम्यामध्ये विमा हप्ता हा सामान्यपणे कमी असतो. विमाधारकाच्या मृत्यूनंतर निर्देशित व्यक्तीस अथवा कायदेशीर वारसदारास भरपाई / पैसे देय होतात.

२) एन्डोमेन्ट (Endowment policy) विमा :

या विम्याअंतर्गत विमा हा विशिष्ट कालावधीसाठी घेतला जातो. विमाधारकाला अथवा वारसदाराला विम्याची रक्कम बक्षीसीसह (bonus) मृत्यूपश्चात वारसदाराला किंवा विशिष्ट कालावधीची मुदत संपल्यानंतर विमाधारकाला दिली जाते.

३) मुदत विमा (Term Insurance) :

मुदत विमा हा विशिष्ट कालावधीसाठी घेतला जातो. सर्व विम्यांमध्ये मुदतीच्या विम्यासाठी सर्वात कमी विमा हप्ता असतो. संपूर्ण विमा कालावधीसाठी विमा निश्चित केला जातो आणि संपूर्ण कालावधीसाठी जो बदलत नाही. अकाली मृत्यू झाल्यास, विम्याच्या लाभार्थ्यांना विमा कराराच्या अटींप्रमाणे नमूद केलेली रक्कम लाभ म्हणून मिळते.

४) वार्षिक (Annuity Policy) विमा :

सदर विम्यामध्ये विमाधारकास ठरावीक कालावधी दरम्यान एकरकमी अथवा हप्त्यांमध्ये विम्याचा हप्ता भरावा लागतो. विमाधारकास ठरावीक कालावधीनंतर विशिष्ट तारखेपासून संपूर्ण आयुष्यासाठी किंवा निश्चित वर्षांसाठी रकमेची परतफेड मिळते. हा विमा निवृत्ती योजनेप्रमाणे आहे.

५) पैसे परतफेड (Money Back Policy) विमा :

सदर विम्यामध्ये विम्याच्या कालावधीच्या एकूण विम्याच्या रकमेची निश्चित टक्केवारी विमाधारकास मिळते. तसेच विमा कालवधी दरम्यान विमाधारकाचा मृत्यू झाल्यास कुटुंबातील अवलंबितांना / लाभार्थींना पूर्ण रकमेच्या लाभाची हमीदेखील देते. सामान्यतः सदर विमा चार प्रकारांमध्ये उपलब्ध असतो जसे की, १२-१५-२०-२५ वर्षे इत्यादी.

६) बाल विमा (Child Insurance) :

सदर विमा योजना ही बचत आणि गुंतवणूकीची विमा योजना आहे. ही योजना मुलांच्या भविष्यातील आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी असते. सदर विम्याद्वारे मुले त्यांची विविध स्वप्ने साकारू शकतात. सदर योजनेअंतर्गत विमाधारक मुलांच्या जन्मापासून गुंतवणूक सुरू करू शकतो आणि मूल सज्ञान झाल्यानंतर बचतीमधून ठराविक रक्कम काढण्यासाठी मुभा असते. काही विशिष्ट बाल विमा योजना विशिष्ट अंतराने मध्यवर्ती (Intermediate) पैसे काढण्याची मुभा देतात.

७) सेवानिवृत्ती विमा योजना (Retirement Plan) :

सदर विमा योजना जी बचतीची आणि गुंतवणूकीची विमाधारकास निवृत्ती नंतर / निवृत्तीवेळी संधी देते म्हणून या योजनेस सेवानिवृत्ती विमा योजना म्हणतात. कालावधी संपण्यादरम्यान तयार झालेल्या रकमेची / उत्पन्नाची गुंतवणूक , उत्पन्न मिळविण्यासाठी केली जाते त्यास निवृत्ती / वार्षिकी असे संबोधतात.

८) ULIP विमा योजना :

सदर विमा योजना विम्याबरोबरच गुंतवणूकीची संधी विमाधारकास प्राप्त करून देते. या योजना सामान्यतः लोकप्रिय विमायोजना आहेत.

फक्त जाणून घेण्यासाठी

दावा समझोता प्रक्रिया

एखाद्या घटनेनंतर विमाधारकाने दाव्याचा अर्ज विमा हमीदारास लवकरात लवकर पाठविणे आवश्यक आहे. सदर अर्जामध्ये मृत्यूचे कारण, दिनांक, जागा व कारण याचा तपशील असणे आवश्यक आहे.

दाव्याचा अर्ज मिळाल्यानंतर विमा संस्था जरुरी असल्यास खालील माहिती गोळा करू शकते.

१) मृत्यूचे प्रमाणपत्र २) विम्याची प्रत / विमा योजेनेची प्रत

३) विमाधारकाने लाभार्थी नेमणूक केली नसल्यास विम्याच्या बाबतीतला कायदेशीर पुरावा.

४) इतर निर्देशित कार्ये.

सर्व कागदपत्रांची संपूर्णतः पूर्तता / सादर केल्यानंतर विमा संस्था दावा पडताळणी करून दाव्यावर निकाल / दावा निकाली काढू शकेल.

१० व्यक्तींनी घेतलेल्या भिन्न विमा योजनांची माहिती द्या व तुलना करा.

२. सागरी विमा

अर्थ –

सागरी विमा – समुद्रातील धोक्यांपासून होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देतो. हा विमा प्रकार जहाजांच्या होणाऱ्या नुकसानीस किंवा माल किंवा प्रवाशी यांना नुकसानापासून संरक्षण देतो. विम्याची सर्व तत्त्वे समुद्री विम्याला लागू पडतात.

सागरी विम्याचे प्रकार –

१) प्रवास विमा (Voyage policy) :

सदर विम्यामध्ये प्रवासाला लागणारा वेळ विचारात न घेता (निरंतर) विषय बाबी (Subject matter) साठी विमा उतरविला जातो. अश्या विम्यामध्ये जहाजाने प्रवास सुरू केल्यानंतरच संरक्षण मिळते.

२) वेळ विमा (Time policy) :

सदर विम्यामध्ये विषय बाबीसाठीचा विमा निश्चित कालावधीसाठी घेतला जातो. वेळ विमा हा सामान्यत: एक वर्ष कालवधीपर्यंतच असतो. परंतु, विमाधारक निरंतर / सातत्यच्या अटीचा समावेश करू शकतो. या कलमाचा / अटीचा अर्थ असा आहे की, जर प्रवास निश्चित वेळेत पूर्ण झाला नाही तरीही, प्रवास पूर्ण होईपर्यंत जोखीम संरक्षित केली जाऊ शकते.

३) मिश्र विमा (Mixed policy) :

मिश्र विमा हा प्रवास आणि वेळ विम्याचे मिश्रण / संयोजन आहे. सदर विमा 'प्रवास विमा' आणि 'वेळ विमा' अंतर्गत असणाऱ्या जोखीम संरक्षित करतो.

४) मूल्याधारित विमा (Valued policy) :

या विम्याअंतर्गत, विमाहमीधारक आणि विमाधारक यांच्यामध्ये ठरलेल्या मूल्याप्रमाणे मालाचा विमा उतरविला जातो. सदर बाबीमुळे ज्या मालाची किंमत अथवा मूल्य यांचे मूल्यांकन करणे अवघड असते अशा मालासाठी मूल्यनिर्धारण करणे सुलभ होते.

५) ब्लंकेट (संपूर्ण) विमा (Blanket policy) :

सदर विमा संरक्षणाच्या आवश्यक प्रमाणात जास्तीत जास्त मर्यादेसाठी घेतला जातो आणि विमा हप्त्यांची संपूर्ण रक्कम विम्याच्या सुरुवातीलाच विमाधारकाकडून देय असते. सदर विम्यासाठी विमा उतरविलेल्या वस्तूंचे, स्वरूप, विशिष्ट मार्ग आणि प्रवासाची ठिकाणे यांचा अंतर्भाव होतो.

६) बंदर जोखीम विमा (Port Risk Policy) :

बंदर जोखीम विमा हा एखाद्या बंदरामध्ये जहाज नांगरलेल्या अवस्थेत असतानाच्या जोखमेपासून संरक्षण देतो. सदर विमा हा जहाज नांगरलेल्या अवस्थेपर्यंत असतानाच लागू होतो.

७) संमिश्र विमा (Composite policy) :

ह्या प्रकारचा विमा एकापेक्षा अधिक विमा हमीदाराकडून घेतला जाऊ शकतो. प्रत्येक विमाहमीदाराचे दायित्त्व हे वेगळे आणि विशिष्ट असते. जेव्हा विम्याची रक्कम मोठी असते तेव्हा विमा घेतला जाऊ शकतो.

८) एक जहाज विमा (Single Vessel Policy) :

लहान जहाज मालकांसाठी किंवा संपूर्ण ताफ्यात एकच जहाज असणाऱ्या जहाज मालकांसाठी हा उपयुक्त विमा आहे.

९) ताफा आणि एकगठ्ठा विमा (Fleet Policy & Block Policy) :

ताफा विमा प्रकारामध्ये एकाच विम्यात एकाच मालकाच्या अनेक जहाजांचा विमा उतरविला जातो. एकगठ्ठा विम्यात मालवाहतूक करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या जहाजांच्या नुकसानीचा विमा घेतला जातो. ज्यामध्ये रेल्वे, रस्ता आणि समुद्रामार्गे होणाऱ्या नुकसानाचा अंतर्भाव होतो.

आपल्या क्षेत्रातील व्यावसायिकांद्वारे किंवा व्यापाऱ्याने घेतलेल्या भिन्न सागरी विम्यांचा अभ्यास करा.

३. अग्नी विमा –

अर्थ –

अग्नी विमा हा एक करार असून ज्याद्वारे विमाहमीदाराने आगीमुळे होणाऱ्या मालमत्तेच्या नुकसानीविरुद्ध विमाधारकास नुकसान भरपाईची हमी दिली आहे. अशी कोणतीही मालमत्ता जिचे आगीमुळे नुकसान होऊ शकते अशा सर्व बाबींचा यात समावेश यात होतो. आग, वीज पडणे आणि स्फोट यांचा सुद्धा समावेश अग्नी विम्यात होतो.

अग्नी विम्याचे प्रकार –

१) मूल्याधारित विमा (Valued Policy) :

या विम्याअंतर्गत विमा कराराच्या वेळी विषय बाबीचे मूल्य (संरक्षण मूल्य) निर्धारित केले जाते. विमाधारकास आग लागून झालेल्या नुकसानीविरुद्ध नुकसान कितीही असले तरीही विमाहमीदाराकडून विशिष्ट रक्कम अथवा मूल्य नुकसानभरपाई म्हणून मिळते. सदर विम्यामध्ये मालाच्या किंमतीचे निश्चित मूल्यांकन अवघड असते. अशा मालासाठी मूल्यनिर्धारण करणे सुलभ होते.

उदा. कला. शिल्पकला, चित्रकला इ. साठी असा विमा घेतला जातो.

२) सरासरी विमा (Average Policy) :

या विम्यामध्ये सरासरी कलमाचा समावेश असतो. अचूक बाजार मूल्यावर जर विषय बाबीचा विमा काढला गेला नसेल किंवा कमी रकमेचा विमा काढला गेला असेल तर विमाधारकास नुकसानीच्या टक्केवारीएवढी भरपाई विम्याअंतर्गत मिळते.

उदा. रु. दोन लाख एवढे बाजारमूल्य असलेल्या बाबीचा रु. एक लाखाचा विमा घेतला असेल आणि रु. पन्नास हजार एवढे नुकसान झाले असेल तर विमाहमीधारक रु. पंचवीस हजार एवढी भरपाई विमाधारकास देईल.

३) विशिष्ट विमा (Specific Policy) :

विशिष्ट विम्याअंतर्गत मालमत्तेचे बाजारमूल्य न विचारात घेता विषय बाबीचे ठरावीक मूल्य निश्चित केले जाते. अशावेळी तोटा झाल्यास विमाधारकास विम्यात नमूद केली गेलेली निश्चित रक्कम भरपाई म्हणून मिळते. या विम्यात मालमत्तेचे वास्तविक मूल्य ग्राह्य धरत नाहीत.

उदा. रु. एक लाख एवढे मूल्य असलेली मालमत्ता रु. पंच्याहत्तर हजार एवढी संरक्षित असेल आणि आगीमुळे झालेला तोटा रु. चाळीसहजार एवढा असेल तर विमा संस्था भरपाई म्हणून रु. चाळीस हजार विमाधारकास देईल.

४) तरल विमा (Floating Policy) :

सदर विमा हा वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या गोदामांतील मालमत्तेसाठी घेतला जातो. वेगवेगळ्या ठिकाणी असणाऱ्या मालाचे प्रमाण वेळोवेळी कमी-जास्त होत असल्याने विमाधारकास विशिष्ट विमा घेणे अवघड जाते अशावेळी तरल विमा घेतला जातो. असा विमा वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या मालमत्तेसाठी 'एकरकमी व एक विमा हप्ता' स्वरूपात घेतला जातो.

५) अधिकतम विमा (Excess policy) :

जेव्हा वस्तूंचे अथवा मालाचे मूल्य चढ-उतार होत असते तेव्हा सामान्य विम्याबरोबरच अधिकतम विमा घेतला जातो. अशावेळी विमाधारक दोन प्रकारचा विमा घेतो.

अ) एकूण मालाचे / साठ्याचे ठरावीक रक्कमेपेक्षा कमी मूल्य होत नसलेल्या रकमेसाठी एक विमा आणि

ब) ज्या रकमेएवढा एकूण मालाच्या रकमेचा चढ-उतार होतो अशा रकमेसाठी दुसरा विमा घेतला जातो.

उदा. रु. एक लाख पन्नास हजार आणि रु. दोन लाख यादरम्यान एकूण मालाच्या रकमेची चढ-उतार होत असल्यास एक विमा हा रु. एक लाख पन्नास हजार एवढा उतरविला जाईल आणि दुसरा विमा रु. पन्नास हजार एवढा उतरविला जाईल.

६) पुनःस्थापना विमा (Reinstatement Policy) :

सदर विम्यामध्ये विमाधारकाने आगीत गमावलेली मालमत्ता किंवा वस्तू पुनर्स्थित करण्याचे काम केले जाते. या विम्यात, आगीत नुकसान झालेल्या मालमत्तेची भरपाई देण्याऐवजी संपूर्ण मालमत्ताच पुनःस्थापित करून दिली जाते. मालमत्ता पुनःस्थापित करताना मालमत्तेची घसारा रक्कम विचारात घेतली जात नाही. सदर विम्याअंतर्गत विमा हप्ता हा जास्त असतो.

७) व्यापक विमा (Comprenhesive Policy) :

सामान्यतः अग्नी विमा दंगली अथवा युद्धामुळे होणाऱ्या हानी भरून काढत नाही. तथापि, या विम्याअंतर्गत बऱ्याच प्रकारच्या जोखमी संरक्षित केल्या जाऊ शकतात. जसे की आग, स्फोट, भूकंप, पूर इत्यादी.

८) संभाव्य तोटा विमा (Consequential Loss) :

अग्नी विमा मूळतः केवळ भौतिक नुकसानाची भरपाई करण्यासाठी घेतला जातो. अमूर्त गोष्टींसाठी विमा अस्तित्वात नसतो. संभाव्य तोटा विम्यामध्ये मूर्त आणि अमूर्त मालमत्तेचे नुकसान समाविष्ट आहे. सदर विमा धोरण विमाधारकास निव्वळ नफ्यातील झालेला तोटा, स्थायी शुल्काची भरपाई आणि वाढीव किंमतीच्या खर्चासाठी भरपाई प्रदान करते.

९) स्प्रिंकलर गळती विमा (Sprinkler Leakage Policy) –

आग किंवा धूर झालेला नसताना स्प्रिंकलरमधून निघणाऱ्या फवाऱ्यांमुळे झालेल्या नुकसानीविरुद्ध सदर विमा भरपाई देतो. तथापि, इमारतीची दुरुस्ती अथवा बदल, भूकंप, स्फोट, युद्ध यामुळे उद्भवलेल्या आगीच्या नुकसानीची भरपाई या विमा धोरणात समाविष्ट नाही.

फक्त जाणून घेण्यासाठी

काही विमा संस्था इतर विमादेखील प्रदान देतात.

मोटार वाहन विमा

- तृतीय / त्रयस्थ पक्ष देय वाहन विमा
- व्यापक वाहन विमा

आरोग्य विमा

- वैयक्तिक आरोग्य विमा
- कौटुंबिक आरोग्य विमा
- गंभीर व्याधी आरोग्य विमा

प्रवास विमा

- देशांतर्गत प्रवास विमा
- आंतरराष्ट्रीय प्रवास विमा
- विद्यार्थी प्रवास विमा

गृह विमा

- चोरी विमा / संरक्षण
- भूकंप विमा

पीक विमा

पशुधन विमा

४.७ वाहतूक (Transport) :

भारतासारख्या देशात अर्थव्यवस्थेत वाहतुकीची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. १९९१ नंतर देशातील पायाभूत सुविधांचा झपाटयाने विकास झाला आहे आणि आज देशभरात वाहतुकीसाठी जमीन, जल, हवाई इ. वेगवेगळे मार्ग वापरात आहेत.

४.७.१ अर्थ :

वाहतूक / दळणवळण म्हणजे एखाद्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी माणसांची, प्राण्यांची किंवा मालमत्तेची ने-आण करणे अथवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी मालमत्ता नेण्याचे - आणण्याचे साधन म्हणून दळण-वळण परिभाषित केले जाऊ शकते.

४.७.२ वाहतुकीचे प्रकार :

सामान्यतः वाहतुकीचे काम रेल्वेमार्ग, रस्ता, जलमार्ग आणि हवाईमार्ग मार्फत केले जाते. वाहतुकीचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१) रस्ते वाहतूक / भूपृष्ठ वाहतूक २) रेल परिवहन ३) जलवाहतूक

४) हवाई वाहतूक ५) मोनोरेल आणि मेट्रो ६) रोप-वे (Ropeway) ७) पाईपलाईन (Pipeline)

१) रस्ते / भूपृष्ठ वाहतूक :

रस्ते म्हणजे भूपृष्ठावर लोकांना अथवा ठिकाणांना एकमेकांशी जोडले जाणारे साधन होय. इतर वाहतुकीच्या तुलनेत रस्ते वाहतूक अधिक सक्षमपणे सेवा प्रदान करतात. रस्ते वाहतुकीमध्ये बैलगाडी, सायकल, रिक्षा, बस, मोटार इत्यादी विविध साधने वापरली जातात.

भारतामध्ये विविध ठिकाणी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था सुधारण्यासाठी जलद संक्रमण प्रणाली (Bus on rapid transit : BRT) सुरू केल्या आहेत. भारतामध्ये ग्रामीण रस्ते, जिल्हा मार्ग, राज्य मार्ग, महामार्ग आणि राष्ट्रीय महामार्गाचे जाळे पसरले आहे जे देशाचा आर्थिक कणा आहेत.

भारतामध्ये भूपृष्ठ वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालय देशभरातील भूपृष्ठभागाच्या वाहतुकीचा विकास करते.

फायदे	तोटे
१) इतर वाहतुकीच्या तुलनेत हे स्वस्त साधन आहे.	१) मर्यादित वाहनक्षमतेमुळे लांब पल्ल्याच्या वाहतुकीसाठी रस्ते वाहतूक किफायतशीर नाही.
२) नाशवंत वस्तूंची कमी वेळात कमी अंतरासाठी वाहतूक केली जाऊ शकते.	२) रस्ते वाहतुकीद्वारे अवजड वस्तूंच्या वाहतुकीसाठी जास्त खर्च येतो.
३) रस्ते वाहतूक हे लवचीक साधन आहे कारण मालाचे कोणत्याही स्थानावर चढ-उतार होऊ शकते.	३) पूर, पाऊस, दरड कोसळणे यासारख्या प्रतिकूल हवामानामुळे रस्ता वाहतुकीवर विपरित परिणाम होतो.
४) रस्ते वाहतूक घरांपर्यंत / घरोघरी पोहोचणारे साधन आहे.	४) रस्ते अपघाताची समस्या ही गंभीर व सामान्य आहे.
५) लोकांना दळणवळणाचे इतर कोणतेही साधन उपलब्ध नसल्यास एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यास लोकांना मदतगार होऊ शकते.	५) वाहतुकीच्या दळणवळणामधून निघणाऱ्या उत्सर्जनामुळे प्रदूषण होते, ज्याचा लोकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

२) रेल्वे वाहतूक –

रेल्वे मार्गावरील माल व प्रवाशांच्या वाहतुकीस रेल्वे वाहतूक असे म्हणतात. आपल्या देशामध्ये भू-वाहतूक व्यवस्थेमध्ये रेल्वे वाहतुकीचे एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे आणि लांब पल्ल्याच्या वस्तू आणि प्रवासी वाहतुकीसाठी रेल्वे वाहतूक हा विश्वासार्ह प्रकार आहे.

भारतामध्ये रेल्वे मंत्रालय देशभरातील रेल्वे वाहतुकीच्या विकासासाठी लक्ष देते.

भारतीय रेल्वे विविध प्रकारच्या गाडया जसे प्रवासी गाडया, मेल, एक्सप्रेस आणि मालवाहू गाडया चालविते.

काही लोकप्रिय गाडया म्हणजे राजधानी एक्सप्रेस, दुरंतो एक्सप्रेस, शताब्दी एक्सप्रेस, इंटरसिटी एक्सप्रेस आणि सुट्टीकालीन गाडया (Holiday). देशांतर्गत पर्यटनाला चालना देण्यासाठी भारतीय रेल्वे काही विशेष गाडया चालविते जसे की पॅलेस ऑन व्हील (Palace on Wheel) - Rajasthan, डेक्कन ओडिसी (Deeccan Odyssey) - Maharashtra, महाराजा एक्सप्रेस (Maharaja Express) इत्यादी.

फायदे	तोटे
१) लांब पल्ल्याच्या प्रवासासाठी हा सोयीस्कर साधन प्रकार आहे.	१) वस्तू / मालाच्या आणि प्रवाशांच्या कमी अंतरावर वाहतुकीसाठी हे तुलनेने महान साधन आहे.
२) भारी आणि अवजड वस्तू मोठया प्रमाणात वाहून नेण्यासाठी हे वाहतुकीचे उपयुक्त साधन आहे.	२) रेल्वे वाहतूक देशाच्या दुर्गम भागात उपलब्ध नाही.
३) रस्ता वाहतुकीच्या तुलनेत वाहतुकीचा वेग जास्त असतो.	३) रेल्वे वाहतुकीस अपघात झाल्यास मोठया प्रमाणात जीवितहानी आणि वित्तहानी होऊ शकते.
४) प्रतिकूल हवामानाचा या साधनावर विपरित परिणाम होत नाही.	४) रेल्वे गाडया निश्चित वेळापत्रकानुसार धावत असल्या कारणाने वेळेची लवचीकता दिसून येत नाही.
५) सदर वाहतुकीमध्ये वस्तूंची सुरक्षा आणि सुरक्षितता सुनिश्चित होते.	५) रेल्वे सेवा घरापर्यंत सेवा देऊ शकत नाही.

माहितीसाठी :

आर्थिक वर्ष २०१९-२० पासून रेल्वेसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्प (Budget) राहणार नसून केंद्रीय अर्थसंकल्पातच रेल्वे अर्थसंकल्प समाविष्ट असेल.

३) हवाई वाहतूक –

हवाई वाहतुकीमध्ये विविध वाहतूक साधने जसे की प्रवासी विमान, मालवाहू विमान, हेलिकॉप्टर वापरून सामान व प्रवाशांची हवाई मागाद्वारे ने-आण केली जाते. हा वाहतुकीचा एक वेगवान प्रकार असून देखील घराजवळ सेवा देऊ शकत नाही. टेकडी किंवा डोंगराळ प्रदेशात जेथे इतर प्रकारचे वाहतुकीचे मार्ग उपलब्ध नाहीत तेथे हवाई वाहतूक महत्त्वपूर्ण आणी सोयीस्कर वाहतूक साधन आहे.

आपत्कालीन परिस्थिती जसे की, युद्ध, वैद्यकीय, नैसर्गिक आपत्ती, बचावकार्य इ. परिस्थितीत हवाई वाहतूक सोयीस्कर असते. हवाई वाहतुकीचे देशांतर्गत वाहतूक आणि आंतरराष्ट्रीय वाहतूक असे वर्गीकरण केले जाते. हवाई वाहतूक ही निश्चित हवाई मार्गावरच केली जाते. विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील संस्था देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय मार्गांवर सेवा देत आहेत.

उदा. – राष्ट्रीय – एअर इंडिया (सार्वजनिक क्षेत्र), स्पाईस जेट (खाजगी)

आंतरराष्ट्रीय – क्वांटास एअरवेज लिमिटेड (ऑस्ट्रेलिया – सार्वजनिक)

फायदे	तोटे
१) सर्व वाहतुकीच्या प्रकारांमधील हे सर्वात वेगवान साधन आहे. २) युद्ध किंवा आपात्कालीन परिस्थितीत हवाई वाहतूक महत्त्वाची भूमिका बजावते. कारण बचावाच्या उद्देशाने किंवा प्रभावित भागात त्वरित सेवा देण्यासाठी हे उपयुक्त साधन आहे. ३) हवाई वाहतुकीमध्ये नैसर्गिक मार्गांचा अवलंब होत असल्याने रस्ते किंवा लोहमार्गासारखे बांधकाम आवश्यक नाही. ४) रस्ते वाहतूकीच्या तुलनेत हे कमी प्रदूषणकारी आहे. ५) इतर वाहतुकीची साधने उपलब्ध नसलेल्या ठिकाणी हे उपयुक्त साधन आहे.	१) वाहतुकीचे अत्यंत खर्चीक साधन आहे. २) प्रतिकूल हवामानाचा परिणाम ह्याच्या परिचलनावर होऊ शकतो. ३) हे वाहतूक साधन कमी अंतरासाठी उपयोगी नाही. ४) यासाठी विमानतळ, हेलीपॅड, नियंत्रण कक्ष इत्यादींचे बांधकाम आवश्यक आहे. ज्यासाठी अधिकचा निधी खर्च करावा लागतो. ५) काही देशांच्या विमानांना इतर देशांमधून उड्डाणास परवानगी नसल्यामुळे हे क्षेत्र हवाई वाहतूक आंतरराष्ट्रीय निर्बंधाच्या अधिन आहे.

माहितीसाठी –

भारतामध्ये 'नागरी उड्डायन मंत्रालय' देशभरामधील हवाई वाहतूकीचा विकास करते आणि 'नागर विमानन महानिर्देश' (DGCA) हे भारतामधील विमाननियंत्रण, विमानचालन, अपघात आणि घटनांचा शोध यावर देखरेख करते आणि नियमन व सक्रिय सुरक्षा यंत्रणेद्वारे सुरक्षित व कार्यक्षम हवाई वाहतुकीस चालना देते.

४) जल वाहतूक –

जलवाहतूक म्हणजे बोट, जहाजे इत्यादींचा वापर करून जलमार्गावर वस्तू/सामान आणि प्रवाशांची वेगवेगळ्या ठिकाणी देशांतर्गत आणि देशाबाहेरदेखील वाहतूक करणे होय.

जेव्हा वस्तूंची अथवा मालाची आणि प्रवाशांची देशांतर्गत ने – आण होते त्यास अंतर्देशीय जलवाहतूक म्हणून संबोधतात.

जेव्हा महासागर अथवा समुद्री मार्गांचा उपयोग हा मालाची आणि प्रवाशांची वाहतूक करण्यासाठी होतो तेव्हा त्यास समुद्री वाहतूक म्हणून ओळखले जाते.

भारतामध्ये जहाज वाहतूक मंत्रालय (Ministry of Shipping) देशभरातील समुद्री आणि इतर वाहतुकीच्या विकासाचे निरीक्षण करते.

फायदे	तोटे
१) अवजड वस्तूंच्या वाहतुकीसाठी तुलनात्मक दृष्ट्या स्वस्त साधन आहे.	१) याची घरापर्यंत उपलब्धतता नसते.
२) अपघात होणाऱ्या घटनांसंदर्भात सुरक्षित साधन आहे.	२) प्रतिकूल हवामानाचा ह्यावर मोठा परिणाम होतो.
३) आंतरराष्ट्रीय व्यापाऱ्यास चालना देण्यास मदत होते.	३) रस्ते आणि लोहमार्गाच्या तुलेनेने धीमी वाहतूक असते.
४) नैसर्गिक जलमार्गांचा वापर होत असल्याकारणाने फारसे परिचालन मूल्य लागत नाही.	४) बंदर, जहाज, देखभाल इत्यादींच्या बाबतीत अधिक गुंतवणूक खर्च असतो.
५) रेल्वे वाहतुकीच्या तुलनेत लवचीक आहे.	५) हा वाहतूक प्रकार सर्व प्रकारच्या समुद्री धोक्याच्या अधीन आहे.

माहितीसाठी –

भारताचा सध्या समुद्रीसीमा असलेल्या देशांमध्ये १६ वा क्रमांक आहे ज्यामध्ये ७,५१५ किलोमीटर अंतराची समुद्रसीमा आणि १३ बंदरांचा (१२ सरकारी आणि १ खाजगी बंदरांचा) समावेश असून जवळजवळ २०० निम्न प्रमुख बंदरे देशाच्या पश्चिम आणि पूर्व भागात कार्यरत आहेत. मंत्रालयानुसार, भारतातील एकूण व्याप्तीच्या ९५% आणि ७०% मूल्याचा व्यापार हा जलवाहतुकीद्वारे होतो.

५) मोनोरेल आणि मेट्रो (Monorail and Metro) :

शहरी भागात जलद संक्रमण प्रणालीचे हे प्रकार आहेत. या प्रकारच्या वाहतुकीत कमी उर्जा आणि कमी प्रदूषण उत्सर्जित होते. मोनोरेल अशा प्रकारची असते की ज्यामध्ये एकाच मार्गावर एकल रेल असते. प्रवाशांच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास इतर वाहतुकीच्या साधनांच्या तुलनेत बरेच फायदे असतात जसे की, कमी छेदणारी वळणे, वाहतुकीची कोंडी नसणे, टक्कर होण्याची समस्या नसणे इत्यादी.

उदा. – मुंबई मोनोरेल (Mumbai Monorail)

६) रोपवे (Ropeway) :

रोपवे हा वाहतुकीचा असा मार्ग आहे जिथे दोन डोंगरांची टोके अथवा दोन दऱ्या अथवा नदी ओलांडून दोन ठिकाणांना लोखंडी दोराद्वारे जोडले जाते. रोप-वे वाहतुकीत ट्रॉली (Trolley) लोखंडी दोरावर जोडलेल्या चाकांवरून फिरतात आणि प्रवासी व मालाची वाहतूक करण्यासाठी वापरतात.

उदा. – रायगड किल्ला रोप-वे, श्रीनगरमधील सोनमार्ग येथील रोप-वे इ.

७) पाईपलाईन (Pipeline) :

सदर वाहतुकीद्वारे बहुतेकवेळी द्रव अथवा वायू पदार्थ यांची वाहतूक केली जाते. कमी अंतरावर सांडपाणी, गाळ किंवा पाणी वाहून नेण्यासाठी याचा अवलंब होतो तर खनिजतेल आणि नैसर्गिक वायू वहनासाठी लांब पल्ल्याच्या अंतरासाठी देखील याचा उपयोग होतो.

४.८ गोदाम (Warehousing) :

४.८.१ अर्थ –

गोदाम / साठवणूक ही मालाच्या अथवा वस्तूंच्या संदर्भात आहे आणि यामध्ये साठवणुकी संदर्भातील सर्व क्रियांचा समावेश होतो. ज्यात मालाची / सामानाची साठवण आणि संरक्षणाशी संबंधित असते. गोदाम हे माल साठवण्याचे एक साधन आहे.

साठवणूक हे उत्पादनांच्या / वस्तूंच्या उत्पादनापासून वापरायच्या वेळेपर्यंत संग्रहित वस्तूंच्या साठवण आणी साठवणुकीशी संबंधित असलेल्या क्रियांचा समूह म्हणून ओळखले जाते.

व्याख्या :

वस्तूंच्या अथवा मालाच्या साठवणुकीसाठी अथवा जमा करण्यासाठी असलेले आस्थापन म्हणजे गोदाम / साठवणूक होय.

४.८.२ गोदामाची कार्ये –

१) मालाची साठवण / संचयन :

हे गोदामाचे मूलभूत कार्य आहे. अतिरिक्त उत्पादने जी ताबडतोब आवश्यक नाहीत ती उत्पादने गोदामामध्ये सुरक्षितरित्या साठवली जाऊ शकतात आणि आवश्यकतेनुसार पुरवली जाऊ शकतात.

२) किंमत स्थिरीकरण :

किंमत स्थिरीकरण प्रक्रियेत गोदामे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. किंमत स्थिरीकरण हे वेळ उपयुक्तता (Time utility) साधून केले जाते. गोदामांमध्ये सहसा मालाचा साठा मोठया प्रमाणावर केला जातो. जेव्हा बाजारपेठेमध्ये वस्तूंची कमतरता असते तेव्हा त्या वस्तू गोदामांद्वारे पुरविल्या जातात, ज्यामुळे मागणी आणि पुरवठयाच्या फरकामुळे किंमतीत वाढ होण्यापासून टाळण्यासाठी किंमत स्थिर होण्यास मदत होते.

३) जोखीम पत्करणे :

जेव्हा वस्तू गोदामांमध्ये साठविल्या जातात तेव्हा चोरी, आग इत्यादी स्वरूपात त्यांना बरीच जोखीम स्वीकारावी लागते. गोदामे अशा प्रकारे बनविली जातात जेणेकरून हे धोके कमी होतात. गोदामचालकावर वस्तू सुरक्षित ठेवण्याची आणि योग्य ती काळजी घेण्याचे बंधन असते. वस्तू अथवा मालाच्या होणाऱ्या हानीसाठी व नुकसानीसाठी गोदामचालक जबाबदार असतात.

४) वित्त पुरवठा :

गोदाम चालविणाऱ्या संस्थांकडून किंवा इतर वित्तिय संस्थांकडून गोदामात साठविलेल्या मालावर / वस्तूंवर वित्त पुरवठा केला जाऊ शकतो. सदर वस्तू / माल या वित्तिय संस्थांसाठी सुरक्षितता (Security) म्हणून काम करतात. अशा पद्धतीने गोदामे व्यावसायिकांसाठी अर्थसहाय्य देण्याचे काम करतात.

५) वर्गवारी आणि प्रतवारी :

आजकाल बऱ्याचश्या गोदामांमध्ये वर्गवारी आणि प्रतवारी करण्यासाठी तसेच वेष्टनासाठी व इतर प्रकारच्या प्रक्रियांसाठी सुविधा पुरविल्या जातात. मागणीप्रमाणे मालाचे सोयीस्कर वेष्टण (Packaging) केले जाते.

६) वाहतूक :

गोदामधारक मोठया प्रमाणावर माल गोदामात ठेवणाऱ्यांसाठी वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून देतात. सदर वाहतुकीमध्ये माल एका ठिकाणाहून गोळा करून इच्छित स्थळी पोहोचविण्याचे काम केले जाते.

७) वेळ आणि स्थल उपयोगिता :

गोदामे वस्तूंची मागणी येईपर्यंत वस्तू जतन करून वेळ उपयोगिता निर्माण करतात. तसेच ज्या ठिकाणी वस्तूंची आवश्यकता आहे त्या ठिकाणी माल पोहोचवून स्थल उपयोगिता निर्माण करतात.

८) प्रक्रिया :

काही वस्तू जशा बनविल्या जातात तशाच त्या वापरल्या जात नाहीत. सदर उत्पादनांवर ठरावीक प्रक्रिया करून वापरायोग्य बनविल्या जातात. उदाहरण – तांदूळ पॉलिश केला जातो, फळे पिकवली जातात इ. काही वेळा गोदामचालक या मालकांना प्रक्रिया करण्यासाठी आवश्यक सुविधा पुरवितात.

४.८.३ गोदामांचे प्रकार :

१) खाजगी गोदामे :

खाजगी गोदाम ही उत्पादक किंवा मोठे व्यापारी यांनी त्यांच्या साठवणुकीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी बांधलेली असतात आणि त्यांच्यामार्फत चालविली जातात. मोठया व्यावसायिक आस्थापनांना, ज्यांना मोठया प्रमाणावर माल साठविण्याची आवश्यकता असते आणि अशी गोदामे ज्यांना बांधणे परवडते अशा व्यावसायिकांकडून बांधली व देखभाल केली जातात. मोठे उत्पादक अथवा घाऊक विक्रेत्यांकडे देशाच्या विविध भागात अशी गोदामे असू शकतात.

२) सार्वजनिक गोदामे :

सार्वजनिक गोदामे अशी विशिष्ट व्यवसाय संस्थापना आहे जी सर्वसामान्यांना ठरावीक रक्कम आकारून माल साठविण्याची सुविधा उपलब्ध करून देतात. एखाद्या व्यक्तीमार्फत अथवा सहकारी संस्थे मार्फत यांचे संचालन

केले जाते. सार्वजनिक गोदामे शासनाच्या परवान्याअंतर्गत विहित नियम व कायद्यांनुसार कार्य करतात. सार्वजनिक गोदामे लहान उत्पादकांना व व्यापाऱ्यांना कमी किंमतीत साठवणूकीची सुविधा उपलब्ध करून देतात. सार्वजनिक गोदामे ही योग्य प्रकारे बांधली जाऊन सदर गोदामांमध्ये मालाचे चोवीस तास संरक्षण केले जाते. सार्वजनिक गोदामे ही सामान्यतः लोहमार्ग, महामार्ग आणि जलमार्गाजवळ वसलेली असतात.

३) करदेय गोदामे (Bonded warehouses) :

करदेय गोदामे ही सरकारकडून परवानाकृत असून आयात मालाचा साठा सीमाशुल्क भरेपर्यंत आयातदाराकडून उपयोगात आणली जातात. ही गोदामे सीमाशुल्क अधिकाऱ्यांच्या अधिपत्याखाली काम करतात. सदर गोदामांमध्ये, गोदाम चालकाला एक करार (Bond) करून दयावा लागतो ज्यामध्ये गोदाम चालक आयातदार सीमाशुल्क भरल्याशिवाय सीमाशुल्क अधिकाऱ्याच्या संमतीशिवाय मालाचा ताबा न देण्याबाबत कटिबद्ध असल्याचा निर्वाळा देतो. आयात माल कराराअंतर्गत (Bond) ठेवला जातो आणि संमतीशिवाय काढता येत नाहीत.

जर आयातदार माल आयात झाल्यानंतर ताबडतोब सीमाशुल्क भरण्यास असमर्थ असेल अथवा सीमाशुल्क भरण्यास तयार नसेल तर तो माल बंधपत्र गोदामात ठेवू शकतो.

आयातदार ज्याप्रमाणात सीमाशुल्क भरतो त्या प्रमाणात गोदामातून माल बाहेर काढू शकतो.

४) करदत्त गोदामे (Duty paid) –

जर एखाद्या आयातदाराला वस्तूंच्या वाहतुकीत अडचणी येत असतील तर सीमाशुल्क भरल्यानंतर माल करदत्त गोदामांमध्ये ठेवला जाऊ शकतो. सर्व करदत्त गोदामे ही सार्वजनिक गोदामे आहेत जी आयादारांना उपलब्ध आहेत. सर्व गोदामे आयातदारांना उपयुक्त आहेत कारण की मालाची योग्य ती काळजी घेतली जाते व विविध प्रक्रिया (जसे की विभागणी, पुनर्वेष्टन इ. प्रक्रिया केल्या जातात.) वस्तूंच्या पुनर्निर्यातीसाठी सदर गोदामे अधिक उपयोगी असतात. सदर गोदामे बंदर अथवा गोदी क्षेत्राजवळ प्रकर्षाने आढळतात.

५) शासकीय गोदामे (Government) –

ही गोदामे केंद्र व राज्य सरकार किंवा सार्वजनिक सरकारी संस्थांच्या मालकीची असून त्यांच्याद्वारे व्यवस्थापित असतात. छोटे शेतकरी, व्यापारी आणि विक्रेते यांना गोदामे बांधणे जिकिरीचे असते. अशावेळी शासकीय गोदामे त्यांना अत्यंत माफक किंमतीमध्ये या गोदामांमध्ये माल ठेवण्याची मुभा देतात. वेगवेगळ्या राज्यात आणि देशभरात केंद्रीय भंडारण निगम (Central Warehousing Corporation), राज्य वखार महामंडळ (State Warehousing Corporation), भारतीय खाद्य निगम (Food Corporation of India) इत्यादींची गोदामे आहेत.

६) सहकारी गोदामे –

ही गोदामे सहकारी संस्थांच्या मालकीची, व्यवस्थापित व नियंत्रित आहेत. ती मुख्यतः अत्यंत किफायतशीर दराने गोदाम सुविधा उपलब्ध करून देतात. अशा प्रकारची गोदामे शेतकरी आणि व्यापारी तसेच सामान्य जनतेसाठी उपयुक्त आहेत.

७) शीतगृहे –

फळे, फुले, भाज्या आणि दुग्धजन्य पदार्थ अशा नाशवंत वस्तू साठविण्यासाठी शीतगृहांचा उपयोग होतो.

शीतगृहांमध्ये वस्तू अतिशय कमी तापमानात गोठविल्या जातात. जेणेकरून त्या साठविणे व भविष्यात त्याचा वापर करणे शक्य होते. अशा शीतगृहांमुळेच जागतिक व्यापार शक्य झाला आहे.

४.९ संप्रेषण (Communication) :

४.९.१ अर्थ –

संप्रेषण ही एखाद्या व्यक्तीकडून किंवा व्यक्तींकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे कल्पना, तथ्य, माहिती इत्यादींची देवाणघेवाण करण्याची कला होय. एखाद्या व्यक्तीकडून दुसऱ्या माध्यमाच्या मदतीने कोणतीही माहिती पुरविण्याच्या प्रक्रियेस संप्रेषण म्हणतात. संप्रेषण ही अगदी सोपी प्रक्रिया आहे जिथे संदेश प्रेषकाकडून प्राप्तकर्त्यांकडे पाठविला जातो. प्राप्तकर्ता संदेश प्राप्त झाल्यानंतर इच्छित पद्धतीने समजून घेऊन त्यानुसार कार्य करतो.

४.९.२ संप्रेषणाचे प्रकार –

संप्रेषणाचे विविध प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१) डाक सेवा   २) आधुनिक संप्रेषण साधन

१) डाक सेवा –

भारतातील टपाल सेवा पोस्ट आणि टेलिग्राफ विभागाअंतर्गत येतात, जी संप्रेषण आणि माहिती व तंत्रज्ञान मंत्रालयाचा भाग आहेत. टपाल विभाग हा १,५४,९६५ डाकघर शाखा असलेले सर्वात मोठे टपाल जाळे आहे.

माहितीसाठी –

सध्या टपालसेवेमध्ये सुमारे ५.८८ लाख कर्मचारी कार्यरत आहेत. भारतीय टपाल विभाग हा १,५४,९६५ शाखांसह जगातला सर्वात मोठा टपाल विभाग आहे ज्यापैकी १,४९,०६७ शाखा ग्रामीण विभागात कार्यरत आहेत.

सरासरी टपाल कार्यालय २१.५६ चौ.मी. क्षेत्रावर कार्य करते व साधारण ७७५३ लोकांना सुविधा प्रदान करते.

टपाल सेवांचे प्रकार :

१. टपाल सेवा   २. विशेष टपाल सेवा   ३. निधी पाठविण्याची सुविधा   ४. किरकोळ सेवा

१) टपाल सेवा :

अ) अन्तर्देशीय पत्र: अन्तर्देशीय पत्राच्या आतल्या बाजूच्या पाठविणाऱ्याने संदेश लिहिणे आवश्यक आहे. अन्तर्देशीय पत्र विहित आकाराचे आणि घडीचे असते. सदर पत्राचा वापर केवळ भारतामध्ये संदेश वहन करण्यासाठी केला जातो. अन्तर्देशीय पत्राचा मजकूर लिहिलेला भाग दुमडला जातो आणि त्यावर शिक्का मारला जातो. केवळ प्राप्तकर्त्याचे नाव व पत्ता बाहेरील बाजूस असतो, म्हणूनच अन्तर्देशीय पत्र संदेशाच्या गोपनीयतेची हमी देते.

ब) बंद पाकिट (Envelope) : सदर पाकिटाचा उपयोग संदेश पाठविण्यासाठी तसेच धनादेश, फोटो इ.पाठविण्यासाठी होतो. बंद पाकिट सर्व प्रकारच्या दस्तऐवजांची सुरक्षितता निश्चित करते.

क) पार्सल (Parcel) : पार्सल सुविधेअंतर्गत निर्दिष्ट आकार आणि वजनाचे पार्सल देशात आणि देशाबाहेर पाठविले जाऊ शकते. प्रतिबंधित असलेल्या वस्तू वगळता पार्सलमध्ये काहीही पाठविले जाऊ शकते. पार्सलचा विशिष्ट रकमेपर्यंतचा विमादेखील काढता येऊ शकतो. जर प्रवासादरम्यान पार्सल गहाळ झाले तर डाकघर ठरावीक रक्कमेपर्यंत पाठविणाऱ्यास भरपाई देते.

ड) बुक-पोष्ट (Book-Post) : छापील पुस्तके, मासिके, नियतकालिके इत्यादी या सुविधेमार्फत पाठविता येतात. प्रत्येक पॅकेट अथवा पार्सलच्या वरती (Book-Post) 'बुक-पोष्ट' नमूद करणे आवश्यक आहे.

२) विशेष टपाल सेवा :

अ) व्यवसाय पोष्ट : या सेवेअंतर्गत लहान व्यावसायिकांसाठी तसेच मोठ्या आस्थापनांसाठी संदेश तयार करण्यापासून ते संदेश प्राप्तकर्त्यापर्यंत पोहोचविण्याच्या प्रक्रियेचा समावेश होतो. ग्राहक त्यांना हव्या असलेल्या सेवा उपलब्ध सेवांमधून निवडू शकतात. भारतीय डाक विभागाने व्यवसाय पोष्ट हाताळण्यासाठी भारतातील प्रमुख शहरांमध्ये 'व्यवसाय पोष्ट केंद्रे' सुरू केली आहेत.

ब) लॉजिस्टिक पोष्ट (Logistics) : सदर सेवा व्यावसायिक ग्राहकांना एक प्रभावी आणि कार्यक्षम सेवा प्रदान करते ज्यामध्ये वस्तूंच्या / मालाच्या संचयनापासून ते वितरणापर्यंतच्या संपूर्ण मूल्य साखळी सेवांचा अंतर्भाव होतो.

क) देयके सेवा (Bill Mail Service) : वित्तीय निवेदने , देयके, मासिक खाते देयके किंवा तत्सम कोणत्याही प्रकारची संप्रेषणे, सेवा घेणाऱ्याने ९० दिवसातून एकदा ग्राहकांना पाठविणे अनिवार्य असते. एका वेळी पाठविण्याच्या दस्तऐवजांची संख्या किमान ५००० असते. डाक विभाग ग्राहकांच्या दिलेल्या पत्त्यावर दस्तऐवज पोहोचविण्याचे काम करतो. सदर सुविधेसाठी डाक विभाग कोणत्याही प्रकारची उधारी/पत सुविधा देत नाही.

३) निधी पाठविण्याची सुविधा :

अ) इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतर (Electronic Money Order) : या सुविधेअंतर्गत 'मनी-ऑर्डर' मध्ये ज्याचे नाव निर्देशित केले आहे अशा व्यक्तीस रक्कम अदा करण्यासाठी डाकघराने जारी केलेली सूचना याला 'मनी ऑर्डर' (Money Order) असे म्हणतात. सदर मनी आर्डर डाक विभागाच्या विशेष सुविधेद्वारे पाठविली जाते. ज्याला पैसे द्यावे लागतात अशी व्यक्ती म्हणून मनी-ऑर्डरमध्ये नाव असते त्याला 'पैसे घेणारा' असे संबोधतात. या सुविधेद्वारे पैसे पाठविण्याचा फायदा म्हणजे निर्देशित व्यक्तिला त्याच्या घरी अथवा मुक्कामी पैसे मिळतात.

ब) त्वरित निधी सेवा (Instant Money Order) : भारतीय डाक मार्फत त्वरित निधी सेवा दिली जाते. ही सेवा जलद, सुलभ, किफायतशीर आणि विश्वासार्ह गणली जाते. ही संगणकीकृत सेवा भारतातील दोन रहिवासी व्यक्ती जवळच्या डाक घरामार्फत वापरू शकतात. सदर सुविधेअंतर्गत रू.१०००/- पासून रु. ५०,०००/- पर्यंतची रक्कम निर्देशित डाक घरामधून हस्तांतरित करता येऊ शकते. या सुविधेमार्फत पैसे पाठविणे आणि प्राप्त करणे सोपे आहे.

क) आंतरराष्ट्रीय निधी हस्तांतरण (International Money Transfer) : ही सुविधा परदेशामधून भारतातील वैयक्तिक लाभार्थीला पैसे हस्तांतरण करण्याचा एक जलद आणि सोपा मार्ग आहे. केवळ वैयक्तिक लाभार्थ्यालाच भारतामध्ये पैसे स्वीकारता येतात. भारतीय डाक विभाग, भारत सरकार आणि वेस्टर्न युनियन फायनान्शियल सर्व्हिसेसच्या अत्यंत प्रगत प्रणाली द्वारे जवळच्या डाकघरातून ही सुविधा उपलब्ध आहे. या द्वारे जगभरातील विविध १९५ देश आणि प्रातांमधून भारतात पैसे त्वरित पाठविले जाऊ शकतात.

४) सामान्य सेवा :

अ) सामान्य पोष्ट : सामान्य पोष्टच्या माध्यमातून डाक विभाग निवडक डाक घरांमार्फत तृतीय पक्ष उत्पादने व सेवा ग्राहकांच्या आसपास उपलब्ध करून देण्याची सेवा प्रदान करतो. या सुविधेअंतर्गत वीज देयके, कर संकलन, इतर देयके व शासनाचे शुल्क इत्यादीचा समावेश होतो. सामान्य पोष्टाच्या सुविधेअंतर्गत विविध अर्ज वितरित आणि स्वीकृत केले जातात.

ब) ई- पोष्ट (e-post) : डाक विभागाने ई-पोष्ट सुविधादेखील सुरू केली आहे. या माध्यमातून १,५५,००० डाक घरांमार्फत ग्राहक भारतातील कोणत्याही पत्त्यावर त्यांचे विविध प्रकारचे संदेश सहज पाठवू शकतात. ई-पोष्टद्वारे संगणकीकृत संदेश हा अंतिमस्थानापर्यंत पाठविला जातो आणि परत त्याची छापील प्रत घेऊन सदर संदेश इच्छित स्थळी वितरित केला जातो. भारतीय डाक विभागाबरोबर करार व सहकार्याने मोठ्या आस्थापना विविध प्रकारची कार्ये पार पाडतात. या ग्राहकांना विशेष सेवा शुल्क दर व इतर मूल्यवर्धित सेवा मिळतात.

ePost Office

(२) आधुनिक संप्रेषण साधने

अ) कुरिअर सेवा :

दोन किंवा अधिक पक्षांमधील वस्तूंच्या देवाणघेवाणीसाठी जबाबदार असलेली एखादी व्यक्ती किंवा संस्था कुरिअर सेवा म्हणून ओळखली जाते. बहुतांशी संस्था कुरिअर सेवांचा लाभ घेतात व कुरिअर सेवा पुरविणारी संस्था यासाठी सामान्य दर घेतात. सामान्य डाक सुविधांपेक्षा वेग, सुरक्षा व जलद सेवेच्या बाबतीत कुरिअर सेवा भिन्न असतात. सामान्यतः कुरिअर सेवा सामान्य डाक सेवेपेक्षा महाग असतात. DHL, DTDC,UPS कुरिअर सेवा देणाऱ्या संस्थांची उदाहरणे आहेत.

ब) **इंटरनेट :** Internet हे एकमेकांशी संगणकाद्‌वारे जोडलेल्या प्रणालीचे जाळे (network) असून ज्याचा जगभरात विशिष्ट पध्दतीने संगणक जोडण्यासाठी उपयोग केला जातो. या प्रणालीमध्ये खाजगी, सार्वजनिक, शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि स्थानिक ते जागतिक व्याप्तीच्या सरकारी नेटवर्कचा समावेश होतो.

क) **ई–मेल (Email : Electronic Mail)**

विविध इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे वापरून विविध प्रकारचे संदेश एकमेकांमध्ये देवाण–घेवाण करण्याच्या प्रक्रियेला ई–मेल असे म्हणतात. आजची ई–मेल प्रणाली साठवण व अग्रेषण (Storage and forward) प्रणालीवर आधारित आहे. सर्व्हर (Servers) संदेश स्वीकारतात, अग्रेषित करतात आणि संग्रहितदेखील करतात. सदर प्रणालीचा वापर करताना संदेश स्वीकारणाऱ्याला त्यावेळी हजर असणे आवश्यक नसते कारण आलेला संदेश हा संग्रहित ठेवला जातो.

तुलनात्मक अभ्यास / फरक स्पष्ट करा.

१) जीवन विमा, अग्नी विमा आणि सागरी विमा

जीवन विमा :	अग्नी विमा :	सागरी विमा :
	१) अर्थ	
जीवन विमा हा विमा हमीदार व विमा धारक यांच्यामधील करार असून, विमा हमीदार हा विमाधारकास विशिष्ट कालावधी संपल्यानंतर किंवा मृत्यू यापैकी सर्वात आधी जे होईल त्यासाठी भरपाई करण्यास, विमाधारकाने विमा हप्ता भरल्यानंतर बांधील असतो.	अग्नी विमा हा एक करार असून ज्याद्‌वारे विमा हमीदार हा विमा धारकास आगीमुळे होणाऱ्या नुकसानीची भरपाई हमी देण्यास देण्यास बांधील असतो.	सागरी विमा हा समुद्रात उद्‌भवणाऱ्या धोक्यांच्या नुकसानी पासून संरक्षणाची हमी देतो.

२) विमा धारक :		
जीवन विमा हा विमादार स्वतः साठी अथवा कुटुंबासाठी घेतला जातो.	अग्नीविमा हा विमाधारक त्याच्या व्यावसायिक मालमत्तेसाठी अथवा व्यावसायिक देण्यांसाठी घेतला जातो.	सागरी विमा हा सामान्यतः आयातदार, निर्यातदार आणि जहाज मालकीच्या संस्थांमार्फत घेतला जातो.
३) विषय बाब :		
विमाधारकाचे जीवन ही जीवन विम्यामध्ये विषय बाब असते.	अग्नी विम्यामध्ये संपत्ती आणि मालमत्ता ही विषय बाब असते.	सागरी विम्यामध्ये माल, जहाज, मालवाहतूक या विषयाची बाब असतात.
४) कालावधी :		
जीवन विमा हा कितीही वर्षांसाठी विमादाराच्या मृत्यूपर्यंत कितीही कालावधीसाठी घेता येतो.	अग्नी विम्याची मुदत साधारणतः एक वर्षापर्यंत असते.	सामान्यतः सागरी विमा लहान कालावधीकरिता असून एक महिन्यांपासून एक वर्षापर्यंत असतो. एक वर्षापेक्षा जास्त कालावधीसाठी सागरी विमा मिळत नाही.
५) भरपाई :		
भरपाई ही मृत्यूपश्चात अथवा विशिष्ट मुदतीपर्यंत यापैकी आधी जे होईल तेव्हा मिळते.	विमा कालावधीत आगीमुळे नुकसान झाल्यासच भरपाई मिळते.	विमा कालावधीत सागरी धोक्यांमुळे नुकसान झाल्यासच भरपाई मिळते.
६) नुकसान भरपाईचे तत्त्व :		
जीवन विम्यासाठी नुकसान भरपाईचे तत्त्व लागू नाही कारण मानवी जीवनाची किंमत पैशात होऊ शकत नाही.	अग्नी विम्यासाठी नुकसान भरपाईचे तत्त्व लागू पडते. सदरच्या नुकसान भरपाईमुळे विमाधारक नुकसान होण्यापूर्वीच्या आर्थिक परिस्थितीत परत येऊ शकतो.	सागरी विम्यासाठी नुकसान भरपाईचे तत्त्व लागू होते. सदरच्या नुकसान भरपाईमुळे विमाधारक नुकसान होण्यापूर्वीच्या आर्थिक परिस्थितीत परत येऊ शकतो.

७) विम्यांची संख्या :		
एका जीवनासाठी विमाधारक कितीही विमा योजना घेऊ शकतो. सर्व विम्यांमध्ये भरपाई लागू असते.	अग्नी विमा हा साधारणतः एका विम्यात घेता येतो. पुनर्विमा सुद्धा या बाबतीत लागू आहे. परंतू, नुकसान भारपाई ही फक्त वास्तविक नुकसानासाठीच मिळते.	सागरी विमा हा साधारणतः एका विम्यात घेता येतो. पुनर्विमा सद्धा या बाबतीत लागू आहे. परंतू, नुकसान भारपाई ही फक्त वास्तविक नुकसानासाठीच मिळते.
८) लाभार्थी :		
जीवन विम्यामध्ये लाभार्थी हा विमादार हयात असल्यास स्वतः अथवा निर्देशित व्यक्ती अथवा कायदेशीर वारसदार असतो.	लाभार्थी हा वस्तूंचा अथवा मालमत्तेचे विमा घेणारा विमादार असतो.	लाभार्थी हा विमादार व्यक्ती अथवा संस्था असू शकतो.
९) विम्याचे समर्पण :		
काही अटींच्या अधीन राहून विम्याचे समर्पन करता येते.	विम्याचे समर्पण होत नाही.	विम्याचे समर्पण होत नाही

२. चालू खाते, बचत खाते, मुदत ठेव खाते

१) अर्थ		
चालू खाते	**बचत खाते**	**मुदत ठेव खाते**
चालू खाते हे व्यावसायिक संस्था आणि कंपन्या यांच्यामार्फत नियमित बँक व्यवहारासाठी चालविले जाते.	बचत खाते म्हणजे बचत करण्यासाठी पगारदार किंवा वेतन घेणाऱ्या अथवा निश्चित उत्पन्न मिळविणाऱ्यांकडून उघडले जाणारे खाते होय.	निश्चित रक्कम ठरावीक कालावधीसाठी निश्चित व्याजदरावर ज्या खात्यामध्ये गुंतविली जाते त्यास मुदत ठेव खाते म्हणतात.

२) पैसे काढण्याची सुविधा (Withdrawals)		
धनादेशाद्वारे या खात्यामधून पैसे काढता येतात.	बचत खात्यामधून धनादेशाद्वारे किंवा पैसे काढायच्या दस्ताद्वारे पैसे काढता येतात.	सामान्यतः मुदतीपूर्वी पैसे काढण्यास मुभा नसते. पैसे काढल्यास कमी दराने व्याज दिले जाते.
३) सुविधा		
चालू खात्यासाठी खाते-पुस्तक, धनादेश पुस्तक, खात्याचा गोषवारा आणि पैसे भरण्यासाठी दस्त या सुविधा दिल्या जातात.	बचत खात्यावर सामान्यतः खातेपुस्तक, धनादेश पुस्तक, खाते गोषवारा सुविधा मिळतात.	मुदत ठेव खातेदारांना मुदत ठेव पावती दिली जाते.
४) योग्यता		
व्यापारी, छोटे विक्रेते, व्यावसायिक आणि संस्था इत्यादींसाठी योग्य आहे.	निश्चित उत्पन्न मिळविण्याऱ्यांसाठी योग्य आहे.	ठरावीक काळाकरिता अधिकची रक्कम असणाऱ्यांकडून योग्य आहे.
५) निर्बंध		
खात्यामध्ये निश्चित रक्कम असेपर्यंत कुठल्याही व्यवहारांवर मर्यादा नाही.	बचत खात्यावर पैसे काढण्यासाठी काही निर्बंध असतात.	विशिष्ट मुदतीनंतरच पैसे काढण्याचे निर्बंध असतात.
६) व्याजदर		
खातेदाराला कुठल्याही प्रकारचे व्याज देय नसते.	कमी व्याजदराने बचत खात्यावर व्याज दिले जाते.	जास्त कालावधी-जास्त व्याजदर या तत्त्वानुसार व्याज मुदत ठेव ठेवीदाराला मिळते.
७) खाते प्रकार		
सामान्यपणे चालू खाते निरंतर चालविले जाते.	बचत खाते सामान्यतः निरंतर चालविले जाते.	ठरावीक कालावधीसाठीच मुदत ठेव खाते असते.नूतनीकरण केल्यास मुदत वाढविता येते.
८) सुविधा		
चालू खात्यावर उचलेची अग्रिम सुविधा दिली जाते.	बचत खात्यावर अग्रिम सुविधा मिळत नाही.	मुदत ठेव रक्कमेच्या ९०% पर्यंत रक्कम कर्ज म्हणून मिळू शकते.

२) व्यावसायिक बँक आणि मध्यवर्ती बँक :

१) कार्य	
व्यावसायिक बँक	**मध्यवर्ती बँक**
व्यावसायिक बँकांचे प्रमुख कार्य म्हणजे लोकांकडून ठेवी स्वीकारणे आणि उद्योग व इतरांना कर्जपुरवठा करणे.	मध्यवर्ती बँकेचे प्रमुख कार्य म्हणजे देशातील वित्त पुरवठा सुरळित राखणे.
२) चलन छपाई	
व्यावसायिक बँकांचे प्रमुख कार्य म्हणजे लोकांकडून ठेवी स्वीकारणे आणि उद्योग व इतरांना कर्जपुरवठा करणे.	चलन छपाईची प्रमुख जबाबदारी ही मध्यवर्ती बँकेची असते.
३) ठेवी स्वीकृती	
व्यावसायिक बँका सामान्य लोकांकडून ठेव स्वीकारू शकतात.	मध्यवर्ती बँका लोकांकडून ठेव स्वीकृती करू शकत नाहीत.
४) कर्जपुरवठा	
व्यावसायिक बँका उद्योगांना आणि वाणिज्याला मागणीनुसार कर्जपुरवठा करतात.	मध्यवर्ती बँक देशातील बँका आणि वित्तीय संस्थांना कर्जपुरवठा करते
५) मालकी	
व्यावसायिक बँका या खाजगी आणि सरकारी मालकीच्या असतात.	मध्यवर्ती बँकेवर भारत सरकारची मालकी व नियंत्रण असते.
६) बँकांची संख्या	
भारतामध्ये विविध व्यावसायिक बँका कार्यरत आहेत.	भारतात एकच मध्यवर्ती बँक आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक ही भारतातील मध्यवर्ती बँक आहे.
७) वित्तीय धोरण	
व्यावसायिक बँका कुठल्याही प्रकारचे वित्तीय धोरण ठरवत नाही.	भारतातील वित्तीय धोरण ठरविण्याची व राबविण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेची असते.
८) नियंत्रण	
व्यावसायिक बँका कोणावरही नियंत्रण करू शकत नाहीत.	भारतातील सर्व बँकावर नियंत्रण करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेची असते.

३) रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक, जलवाहतूक, हवाई वाहतूक :

रस्ते वाहतूक	रेल्वे-वाहतूक	जल- वाहतूक	हवाई वाहतूक
१) वेग :			
रस्ते वाहतुकीचा वेग हा रस्त्यांच्या स्थितीमुळे अपघातामुळे हा धीमा असतो.	रेल्वे वाहतुकीचा वेग हा तुलनेने जास्त असतो	जल वाहतूक हा अत्यंत धीमा वाहतुकीचा प्रकार आहे.	हवाई वाहतूक हा अत्यंत वेगवान वाहतुकीचा प्रकार आहे.

२) वहन–क्षमता :			
रस्ते वाहतुकीमध्ये वाहनांसाठी मर्यादित क्षमता असते.	रेल्वे वाहतुकीमध्ये जास्त वहन क्षमता असते.	वाहतूकीमध्ये वहनक्षमता जास्त असते.	हवाई वाहतुकीमध्ये मर्यादित वहनक्षमता असते.
३) गुंतवणूक मूल्य :			
रस्ते बांधणी, वाहने आणि त्यांची देखभाल या दृष्टीने मर्यादित गुंतवणूक असते.	रेल्वे वाहतुकीमध्ये लोहमार्ग उभारणी, गाडीचे डबे यासाठी जास्त गुंतवणूक लागते. याचबरोबर या सर्वाचा देखभाल खर्चदेखील जास्त असतो.	जल वाहतुकीमध्ये नैसर्गिक मार्गांचा अवलंब केला जातो. त्यामुळे बांधणीचा खर्च येत नाही. परंतु, जलवाहतुकीत वाहतुकीच्या साधनांच्या सुटे भाग व देखभालीचा खर्च येतो.	सर्व प्रकारच्या वाहतुकीच्या प्रकारात याचा गुंतवणूक व चलनवलन खर्च हा सर्वात जास्त असतो.
४) अंतर :			
कमी अंतरासाठी योग्य आहे.	रेल्वे वाहतूक कमी तसेच अधिक अंतरासाठी योग्य आहे.	जलवाहतूक ही लांब पल्ल्याच्या अंतरासाठी सुयोग्य आहे.	दूरवरच्या अंतरासाठी सुयोग्य आहे.
५) शुल्क :			
वाहतुक शुल्क निश्चित नसते परंतु इंधनातील किंमतीच्या चढउतारामुळे सामान्यपणे जास्त असते.	अंतराप्रमाणे शुल्क निश्चित व कमी असते.	सर्वसाधारणपणे शुल्क हे कमी असते.	हवाई वाहतुकीमध्ये अधिक शुल्क आकारले जाते.
६) घरपोच सुविधा :			
घरपोच सुविधा उपलब्ध होते.	घरपोच सुविधा उपलब्ध नसते.	घरपोच सुविधा उपलब्ध नसते.	घरपोच सुविधा उपलब्ध नसते.
७) वाहतुकीची साधने :			
रस्ते वाहतुकीसाठी प्राणी चलीत, गाडया, मोटार वाहन, चारचाकी/दुचाकी यांचा समावेश होतो.	रेल्वे वाहतुकीमध्ये सामान्यतः प्रवासी गाडया व मालवाहू गाडया यांचा अंतर्भाव होतो.	मोठी मालवाहू जहाजे, मोठ्या, बोटी यांचा समावेश जलवाहतुकीत होतो.	मोठी प्रवासी विमाने, वेगवान विमाने, हेलिकॉप्टर यांचा समावेश हवाई वाहतुकीत होतो.

८) सुयोग्यता :			
कमी अंतरावर हलक्या/ कमी वस्तू वाहून नेण्यासाठी सुयोग्य आहे.	अवजड वस्तू लांब पल्ल्याच्या अंतरावर वाहून नेण्यासाठी रेल्वे वाहतूक सुयोग्य आहे.	मोठ्या प्रमाणावर माल वाहतुकीसाठी यांत्रिकी साधने व अवजड वस्तू जगभरात पोहोचविण्यासाठी उपयुक्त आहे.	हलक्या स्वरूपाचा माल वाहून नेण्यासाठी जगभरामध्ये उपयोग केला जाऊ शकतो.
९) सुरक्षितता :			
उन, वारा, पाऊस यापासून कमी संरक्षण मिळते.	बंद डब्यांमधून मालाची वाहतूक होत असल्याने उन, वारा, पाऊस यापासून संरक्षण मिळते.	विशिष्ट पद्धतीच्या वेष्टनामुळे मालमत्ता सुरक्षित राहते.	विशिष्ट पद्धतीच्या वेष्टनामुळे मालमत्ता सुरक्षित राहते.
१०) अपघात :			
रस्ते वाहतुकीत कमी सुरक्षितता असते.	अपघातांची संख्या एकल मार्ग आणि अद्ययावत सूचना प्रणाली यामुळे मर्यादित असते.	जलवाहतुकीमध्ये सुरक्षितता जास्त प्रमाणात असते.	तज्ञ चालक आणि योग्य देखभाल व आधुनिक प्रणाली यामुळे सुरक्षितता असते.
११) मालकी :			
रस्ते वाहतूक खाजगी तसेच सरकारी मालकीची असते.	सामान्यतः रेल्वे वाहतूक संपूर्णपणे सरकारी मालकीची आहे.	खाजगी आणि सरकारी अशी दोन्ही क्षेत्रे जलवाहतूक करतात.	खाजगी आणि सरकारी अशी दोन्ही क्षेत्रे हवाईवाहतूक करतात.

सारांश

व्यावसायिक सेवा

१. बँकिंग २. विमा ३. वाहतूक ४. गोदाम ५. संप्रेषण

१) बँकिंग :

बँकांचे प्रकार :

१) मध्यवर्ती बँक २) व्यावसायिक बँक ३) सहकारी बँक ४) विकास बँक

५) विनिमय बँक ६) प्रादेशिक ग्रामीण बँक ७) बचत बँक ८) गुंतवणूक बँक ९) विशेष बँक

बँकांची कार्ये :

१) प्राथमिक कार्ये २) दुय्यम कार्ये

२) विमा :

विम्याची तत्त्वे :

१) परमोच्च विश्वासाचे तत्त्व २) विमाहिताचे तत्त्व ३) नुकसान भरपाईचे तत्त्व

४) प्रत्यासनाचे तत्त्व ५) योगदानाचे तत्त्व ६) नुकसान कमी करण्याचे तत्त्व

७) सर्व साधारण कारण तत्त्व / निकटतम तत्त्व

विम्याचे प्रकार :

१) जीवन विमा २) सागरी विमा ३) अग्नीविमा

३) वाहतूक :

वाहतुकीची साधने :

१) रस्ते वाहतूक २) रेल्वे वाहतूक ३) जलवाहतूक ४) हवाई वाहतूक

५) मोनोरेले आणि मेट्रो ६) रोप वे ७) पाईपलाईन

४) गोदाम :

कार्ये :

१) मालाची साठवण

२) किंमत स्थिरीकरण

३) जोखीम पत्करणे

४) वित्तपुरवठा

५) वर्गवारी आणि प्रतवारी

६) वाहतूक

७) वेळ आणि स्थल उपयुक्तता

८) प्रक्रिया

प्रकार :

१) खाजगी गोदामे २) सार्वजनिक गोदामे ३) करदेय गोदामे ४) करदत्त गोदामे

५) शासकीय गोदामे ६) सहकारी गोदामे ७) शीतगृहे

५) संप्रेषण :

संप्रेषणाचे प्रकार

१) डाक सेवा –

१. टपाल सेवा   २. विशेष टपाल सेवा   ३. निधी पाठविण्याची सेवा   ४. किरकोळ सेवा

२) आधुनिक संप्रेषण –

१. कुरिअर २. इंटरनेट ३. ई–मेल

स्वाध्याय

प्र. १ अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

१) .... वाहतुकीमुळे घरपोच सेवा दिली जाते.

अ) रेल्वे   ब) रस्ते   क) हवाई

२) .... समय उपयोगिता निर्माण करते.

अ) गोदाम   ब) वाहतूक   क) संदेशवहन

३) नाशवंत वस्तू............. गोदामात साठविल्या जातात.

अ) करदेय   ब) शीतगृह   क) सरकारी

४) जहाज बंदरावर असताना सर्व धोक्याचा समावेश .... विमापत्रात होतो.

अ) बंदर धोके   ब) सागरी प्रवास   क) तरल

५) आयुर्विम्यास .... तत्त्व लागू होत नाही.

अ) विमा हित   ब) परमोच्च विश्वासाचे तत्त्व   क) नुकसान भरपाई

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

'अ' गट	'ब' गट
अ) हवाई वाहतूक	१) समय उपयोगिता
ब) गोदाम सेवा	२) अमूर्त स्वरूप
क) पैसे पाठविणे	३) जलद वाहतुकीचे साधन
ड) नलिकेद्‌वारे वाहतूक (Pipe Line)	४) एप्रिल २०१९
इ) व्यावसायिक सेवा	५) वेस्टर्न युनियन मनी ट्रान्सफर
	६) मुदत ठेव खाते
	७) पेट्रोलियम आणि गॅस
	८) मूर्त स्वरूप
	९) स्थळ उपयोगिता
	१०) बचत खाते

क) खालील वाक्यांसाठी योग्य शब्द, शब्द समूह, संज्ञा सुचवा.

१) केंद्र शासन, राज्य शासन किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांची मालकी, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण असलेला गोदामाचा प्रकार

२) एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे कल्पना, वस्तुस्थिती, माहिती इ. चे देवाण घेवाण करण्याची कला

३) एकाच रूळावरून धावणारी रेल्वे

४) पेट्रोलियम आणि वायूच्या वाहतुकीसाठी वापरला जाणारा वाहतूक प्रकार

५) देशभरातील भूपृष्ठ वाहतुकीचा विकास करणारे मंत्रालय

ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

१) व्यवसायाच्या विस्तारासाठी व्यावसायिक सेवा महत्त्वाच्या आहेत.

२) चालु खाते कर्मचारी उघडतात.

३) NEFT म्हणजे नॅशनल इलेक्ट्रिक फंड ट्रान्सफर

४) हवाई वाहतूक हे सर्वात स्वस्त वाहतुकीचे साधन आहे.

५) इंटरनेट ही जागतिक स्तरावरील संगणकांना विशिष्ट प्रणाली ने संगणकांना जोडणारे माध्यम आहे.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१) प्राथमिक पतसंस्था, सहकारी संस्था, राज्य सहकारी बँक, जिल्हा सहकारी बँक, विनिमय बँक

२) नाबार्ड, आर.बी.आय. सिडबी, एक्झिम

३) थेट मेल, लॉजिस्टिक पोस्ट, व्यावसायिक पोष्ट, पार्सल

४) इंडोमेंट विमा पॉलिसी, संपूर्ण जीवन विमा, पैसे परतावा योजना, सर्वसमावेशक विमापत्र

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

१) बँक हा शब्द .... फ्रेंच शब्दापासून आला आहे.

२) .... गोदाम नाशवंत वस्तूंसाठी साठवणुकीची सुविधा उपलब्ध करून देतात.

३) .... विम्यात एकाच मालकाच्या अनेक जहाजांचा विमा उतरवला जातो.

४) मोबाईल फोन द्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या बँकिंग सुविधेला .... बँकिंग असे म्हणतात.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडून तक्ता पूर्ण करा.

(तात्काळ निधी हस्तांतर प्रणाली (RTGS), राष्ट्राच्या बँकिंग क्षेत्रातील सर्वोच्च वित्तीय संस्था, आवर्ती ठेव, दिर्घ मुदती कर्ज भारतीय लघु उद्योग विकास बँक)

	'अ' गट	'ब' गट
१)	....	तत्काळ निधी वर्ग करण्याची सुविधा
२)	दिर्घ कालीन भांडवली गरज पूर्ण करणारे कर्ज	....
३)	....	कर्मचारी आणि व्यावसायिक यांनी उघडलेले खाते
४)	मध्यवर्ती बँक	....
५)	....	लघू व मध्यम उद्यम क्षेत्राला वित्तपुरवठा करणारी वित्तीय संस्था

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) डेबिट कार्ड म्हणजे काय?

२) विषय बाब म्हणजे काय?

३) सरकारी गोदाम म्हणजे काय?

४) हवाई वाहतूक म्हणजे काय?

५) संदेशवहन म्हणजे काय?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१) बँका अधिविकर्ष सवलत बचत खातेधारकांना उपलब्ध करून देतात.

२) सेवा दृश्य स्वरूपात असतात.

३) विमा व्यवसायातील धोके वाढविण्यास मदत करते.

४) विदेशी बँक ही राष्ट्राच्या बँकिंग क्षेत्रातील सर्वोच्च वित्तीय संस्था आहे.

५) RTGS म्हणजे Reasonable Time Gross Settlement

ज) योग्य क्रम लावा.

१) दावा, अपघात, पॉलिसी घेणे, नुकसान भरपाई

२) इ-मेल, आंतर्देशीय पत्र, कुरिअर सेवा

प्र.२. खालील संज्ञा / संकल्पना स्पष्ट करा.

१) वाहतूक २) संदेशवहन ३) बँकिंग ४) विमा ५) साठवणूक

प्र. ३. खालील घटना / परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

१) सौ. हर्षाली यांनी दोन वर्षापूर्वी नवीन व्यवसाय सुरु केला आहे. तिच्या व्यवसायाचे ग्राहक संपूर्ण देशभर असल्याने ग्राहक बिलाची रक्कम प्रत्यक्ष खात्यात जमा करतात. त्याचवेळी हर्षालीसुद्धा विविध देणे व्यवसायाच्या खात्यातूनच करते.

१) हर्षालीच्या खात्याचा प्रकार ओळखा.

२) हर्षालीस पैसे पाठविण्याचा कोणताही एक आधुनिक मार्ग सुचवा.

३) हर्षाली तिच्या बँक खात्यावर घेऊ शकणारी एखादी सुविधा सांगा.

२) श्री. जगन हे पगारी कर्मचारी आहेत. ते आपल्या दोन वर्षाच्या मुलाची संरक्षण आणि सज्ञान झाल्यानंतर आर्थिक गरजांची पूर्तता करण्याची खात्री देणारी विमा पॉलिसी घेऊ इच्छितात.

१) श्री. जगन यांना त्यांच्या मुलासंबंधीच्या गरजा समाधानकारक पूर्ण करणारी विमा पॉलिसी सुचवा.

२) विमा पॉलिसीचा लाभार्थी कोण आहे ?

३) वरील घटनेमध्ये कोणत्या तत्त्वाचा समावेश होतो ?

३) श्री. शरण एक यशस्वी उत्पादक आहेत. त्यांचे विविध ठिकाणी उत्पादनाचे कार्य चालते. ते मोठ्या प्रमाणात उत्पादनाचे कार्य करित असल्याने त्यांच्याकडे कच्चा आणि उत्पादित मालाचा मोठ्या प्रमाणात साठा आहे. त्यांना कोणत्याही अनपेक्षित आर्थिक धोक्यापासून मालाच्या संरक्षणासंबंधी काळजी वाटते. तसेच त्यांना कच्चा व पक्का माल एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेत पाठवावा लागतो परंतु त्यासाठीची कोणतीही सुविधा उपलब्ध नाही. त्यांना व्यावसाय विस्तारासाठी निधीचीसुद्धा आवश्यकता आहे.

१) त्यांना मालाचे सर्व प्रकारच्या धोक्यापासून संरक्षण देणारी सेवा सुचवा.

२) विविध स्थान (ठिकाण) मुळे निर्माण होणारे अडथळे दूर करणारी सेवा कोणती?

३) श्री. शरण कोणत्या सेवेद्वारे अर्थसहाय्य मिळवू शकतात?

४) श्री. अमित हे व्यावसायिक आहेत. त्यांचे पुणे आणि नाशिक येथे कारखाने आहेत. श्री अमित हे कुटुंबांसह पुण्यामध्ये स्थायिक असून त्यांना ५ आणि ८ वर्षे वयाच्या दोन मुली आहेत.

१) श्री. अमित हे त्यांच्या पत्नी व दोन मुलींसाठी जीवन विमा घेऊ शकतात का?

२) श्री. अमित हे सागरी विमा त्यांच्या कारखान्यासाठी घेऊ शकतात का?

३) आगीमुळे कारखान्याच्या होणाऱ्या नुकसानीच्या भरपाईसाठी कोणत्या प्रकारचा विमा श्री अमित होऊ शकतात.

प्र. ४. फरक स्पष्ट करा.

१) करदत्त गोदाम आणि करदेय गोदाम

२) मध्यवर्ती बँक आणि व्यापारी बँक

३) रस्ते वाहतूक आणि हवाई वाहतूक

४) जीवन विमा आणि सागरी विमा

५) बचत खाते आणि चालू खाते

६) जीवन विमा आणि अग्नीविमा

७) रस्ते वाहतूक आणि रेल्वे वाहतूक

८) रेल्वे वाहतूक आणि हवाई वाहतूक

९) चालु खाते आणि मुदत ठेव खाते

प्र. ५. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१) ठेवीचे कोणतेही चार प्रकार सांगा.

२) वाहतुकीचे कोणतेही चार साधने सांगा.

३) आयुर्विम्याचे कोणतेही चार प्रकार सांगा.

४) व्यावसायिक सेवांची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये सांगा.

५) पोष्टाने पैसे पाठविण्याच्या सेवा सांगा.

प्र.६. खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१) हवाई वाहतूक हा वाहतुकीचा सर्वात जलद प्रकार आहे.

२) व्यवसायाच्या विस्तारासाठी संदेशवहन आवश्यक असते.

३) प्रत्यासनाचे तत्त्व हे सर्व नुकसान भरपाईच्या करारास लागू पडते.

४) साठवणूक ही महत्त्वपूर्ण आहे.

५) ए.टी.एम.मधून कधीही पैसे काढता येतात.

प्र.७. खालील प्रश्न सोडवा.

१) पोष्टाने पैसे पाठविण्याच्या सेवा स्पष्ट करा.

२) सागरी विम्याचे प्रकार स्पष्ट करा

३) गोदामाचे प्रकार सांगा.

४) बँकेची (उपयुक्तता) कार्ये सांगा.

५) संप्रेषणाची पारंपारिक साधने सांगा.

६) हवाई वाहतुकीच्या मर्यादा सांगा.

७) गोदामांची कार्ये सांगा.

प्र.८. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) विमा म्हणजे काय? विम्याची तत्त्वे स्पष्ट करा.

२) बँकेचा अर्थ स्पष्ट करून बँकाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.

३) गोदाम म्हणजे काय? गोदामाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.

४) व्यावसायिक सेवा म्हणजे काय? विविध व्यावसायिक सेवा स्पष्ट करा.

५) संप्रेषण म्हणजे काय? संप्रेषणाचे विविध प्रकार थोडक्यात स्पष्ट करा.

६) रस्ते वाहतूक म्हणजे काय? रस्ते वाहतुकीचे फायदे आणि मर्यादा सांगा.

उत्तर सूची :

प्र.१. अ) १) रस्ते २) गोदाम ३) शीतगृह ४) बंदर धोके ५) नुकसान भरपाई

ब) अ) ३ ब) १ क) ५ ड) ७ इ) २

क) १) सहकारी २) 'संप्रेषण ३) मोनोरेल ४) पाईपलाईन वाहतूक ५) भूपृष्ठ वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालय

ड) बरोबर – १, ५ चूक – २, ३, ४

इ) १) विनिमय बँक २) भारतीय रिझर्व्ह बँक ३) पार्सल ४) सर्वसमावेशक विमा

फ) १) बँको २) शीतगृह ३) ताफा / एक गठ्ठा ४) मोबाईल

ग) १) आर. टी. जी. एस २) दीर्घमुदती कर्ज ३) आवर्ती ठेव ४) बँकिंग क्षेत्रातील सर्वोच्च वित्तीय संस्था ५) भारतीय लघू उद्योग विकास बँक

ई) १) चालू २) अदृश्य ३) कमी करण्यास ४) मध्यवर्ती ५) Real

ज) १) पॉलीसी घेणे, अपघात, दावा, नुकसान भरपाई

२) आंतरदेशीय पत्र, कुरिअर, इ-मेल

व्यावसायिक संधी –

१) बँक-बँक चालविणे, व्यवस्थापक, इ-सेवा केंद्र

२) विमा- विमा प्रतिनिधी, विमा सल्लागार

३) साठवणूक- गोदाम रक्षक, गोदाम व्यवस्थापक

४) वाहतूक – वाहतूक सेवा, कुरिअर सेवा

संदर्भ सूची :

1. Textbook of Organisation of Commerce and Management of MSBSHSC, Pune, standard XII, Edition: 2013.
2. Textbook of Organisation of Commerce and Management of Manan Prakashan by Michael Vaz, Edition: May, 2013.
3. http:/ /statisticstimes.com/ economy/ sectorwise-gdp-contribution-of-india.php
4. Ministry of Shipping, Ministry of Railways, Ministry of Road Transport and Highways.
5. www.rbi.org.in.
6. www.yourarticlelibrary.com
7. https://www.indiapost.gov.inN AS/DOP PDFFiles/Post_AR_English_2017-18.pdf
8. www.indiapost.gov.in.
9. www. wikipedia.com
10. janabank.com,aubank.in,equitasbank.com
11. economicstimes.com

*****